

СУЧАСНІСТЬ

БЕРЕЗЕНЬ 1989 — Ч. 3 (335)

П. Карманський: КІЛЬЦЯ РОЖІ

М. Павлишин: ТАРАС ШЕВЧЕНКО І ЙОГО ДОБА
У ТВОРЧОСТІ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА

В. Барладяну: ЗОРОВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ
«ГАЙДАМАКІВ»

О. Воронин: ЦАРГОРОД І ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА
НА УКРАЇНІ ПІСЛЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ УГОДИ

Б. Чайківський: «ЗЕМЛЯ — СЕЛЯНАМ» —
ОРЕНДНА СИСТЕМА В ДІЇ

ISSN 0585-8364

НОВІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Юрій Шевельов

УКРАЇНСЬКА МОВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ДВАДЦЯТОГО СТОЛІТТЯ (1900-1941). Стан і статус

1987, 295 стор. З англійської переклала Оксана Соловей.

ISBN 3-89278-000-5 Ціна: 12 ам. дол. (безкислотний папір)

Автор змальовує політичну ситуацію і на її тлі мовну політику на українських землях під різним пануванням, заторкує історичні чинники — мовне законодавство, зміни політичного курсу тощо.

Омелян Плечень

ДЕВ'ЯТЬ РОКІВ У БУНКРІ. Спомини вояка УПА

1987, 216 стор. Обкладинка — деталь деревориту Ніла Хасевича — в оформленні Надії Штендери. Із запису І. Дмитрика опрацювала і зредагувала Ніна Ільницька.

ISBN 3-89278-005-6 Ціна: 10 ам. дол. (безкислотний папір)

Основною розповіддю є 9-річне перебування двох вояків УПА в криївці, вже після припинення збройної боротьби в 1947 р. на Перемищині, а також описані події 1945-1946 рр. та життя в Польщі після амністії 1956 р.

Микола Лебедь

УПА. УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ

1987, 2 доповнене вид., 207 стор.; факсиміле документів, ілюстрації.

ISBN 3-89278-003-X Ціна: 9 ам. дол. (безкислотний папір)

Друге видання книжки з 1946 р. про дії УПА містить, крім первісного тексту та документації, також нові документаційні матеріали.

«СУЧАСНІСТЬ» 1961-1985. Вибране

1987, 510 стор.

ISBN 3-89278-002-1 Ціна: 15 ам. дол.

Збірник друкованих у журналі «Сучасність» за 25 років вибраних матеріалів: поезія, літературна критика, дослідження, публіцистика авторів у діаспорі та з України, твори членів руху опору.

Юрій Самброс

ЩАБЛІ. Мій шлях до комунізму

1988, 417 + X стор.

ISBN 3-89278-007-2 Ціна: 16 ам. дол. (безкислотний папір)

Юрій Самброс дає детальну хроніку сталінського погрому українського національного відродження, описує в спогадах цікаві епізоди з життя О. Олесья, М. Вороного, М. Хвильового, І. Багряного і ін.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

БЕРЕЗЕНЬ 1989
Ч. 3 (335)
РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ
МІУНХЕН

«SUČASNIST» — MÄRZ 1989
MÜLLERSTR. 33, RGB.
8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Лариса Онишкевич, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркус, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріяли до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,

744 Broad St., Suite 1115-1116

Newark, NJ 07102-3892

Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріялів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в: Historical Abstracts.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)

8000 München 5

Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Kalyn Press

450 Seventh Ave.

New York, NY 10123

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Василь Барка*: Поезії.
9 *Леонід Рудницький*: Петро Карманський — поет, політик, патріот.
17 *Петро Карманський*: Кільця рожі.
26 *Марко Павлишин*: Тарас Шевченко і його доба у творчості Валерія Шевчука.
36 *Іван Чирко*: І за великим муром.
40 *Казуо Накаї*: Шевченко в Японії.

МИСТЕЦТВО

- 48 *Василь Барладяну*: Зорова інтерпретація «Гайдамаків».
59 *Валеріян Ревуцький*: Шевченко — театральний критик.
64 *Ярослав Падох*: Чому Архипенко не створив пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні? (IV).

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 74 *Олександр Воронин*: Царгород і Православна Церква на Україні після Переяславської угоди.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 83 *Богдан Чайківський*: «Земля — селянам!» — орендна система в дії.

СПОГАДИ

- 97 *Дарія Лебедь*: В ті далекі роки.

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

- 101 *Тарас Гунчак*: Думки з приводу статті Івана Дзюби.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 105 *Олекса Круча*: Нова хвиля українізації: чинники і перспективи.

ГОЛОСИ З УКРАЇНИ

- 111 Відродження гідності. — Бесіда кореспондента *С. Васильєва* з поетом *Романом Лубківським*.
113 *Борис Харчук*: Слово і народ.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 127 Відкритий лист до редакції тижневика *Культура і життя*. — *Лариса М. Л. Онишкевич*.

128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

ОКЕАН: ПОЕТ

Василь Барка

Він звіку — поет, відступає в ліричність;
назбирано рими: хто б проминав?..
самотнього сонця слух, прилучившись,
говірку сприйма! як зладив струнар.

Її розміряє на станци зграбні,
на строї строфічні, — в напливі чуття:
прикотяться хвилями, звично в бардів,
від квіту глибин: кобзарно звучать.

Знизав разками, крізь пінний розкип —
жемчуг: нагорнутися в ритм.
І випросив і діамантно спрозорив
від світоча — вигляд! аж свічка тремтить.

І здогад: рисунок блакитної тайни,
між грозами взяв на зверхчас...
розгорнуто вголос! огнем не стемнятись —
мов рбзсвіт царських воріт почавсь.

Навалами пломені: сила гудуча,
з бурунності кидана в лад віршовий.
Так тисячні — змістом, луги дотчуться,
як одяг істини! й вінчик звершивсь...

вона в поемі: Духа хрещена доня;
панікадило — всім, як на "храм".
Провістя: подих її! надходять —
мов криласно, в вітрилля корогвам.

Весь труд, горючий ребёрно, в щоденність
озавсь: на сполохи в літерній стрій:
мов дзеркалу звіт! від валів швидчезних —
і жеврійно безліччю зіскрянів.

З ненадрукованого третього тому "Океан".

Відкривсь, по трубності мідній з війною:
незбройною! хресно — в рятунок душ.
Поєм кораблі: зорю, стерновою,
вдягли — на схід найбільший грядуть.

Де пристань майбутня, — дзвіничні кличі;
а тут: жене навіжено в зрив —
неорне нив'я від бур нежнивчих,
а сяєва дощик — один вдобрив.

Чого ні печатка з огню сургучева
не вловить: сувоєві в знак;
ні з криці — каменям башт не всічеться,
чи цепом скувати князь наказав.

Як загадка: в сивий дим фіміямний; —
рожевість пелюстки, свічена в крин.
Кровинами серця зміст прийняти,
бо світоч — жертвою спромениць.

Святинністю відсвіту з чаш церковних
досповнено: в псалму звидніє! само.
Окрилиться в зліт — празничний сокольник,
весь вірш океанів: грудьми ждемо.

3. VIII. 1979

ОБІТНИЧНИК

I

Сьогодні пророк: розгорілися груди,
думки пронизано, як від стріл —
потокот променів! аж зором доручить:
до чого твій дух — нехай згострів.

Та полум'я: з олтаря небес осередне,
на вирок пролито, до твердості трун.
Нестерпно сам присуд розпалено в серце:
сповняй, хоч леза кістяк промкнуть.

Грізніш, ніж до битви наказ воякові,
велілось: таблицю істин вести
і пламя зірок і квіту пламя і крові —
в рятунок, по змітах святих.

Він послух! він відгук і відзнак свічадний:
для мови з небес, їй — стовп огню, —
не змовкни, крізь гибель очам досвідчати
і слухові: в людську біду голосну.

Крізь неї, в нетрі відчаїв, на прірві,
мов петлями шибениць, тісній:
скричав! ніби ребрами сонця жарівши,
на кручі, при громовій стіні —

де блискавкою розколена, в розпал,
і звід палахкотить, як місто з пожеж.
Вам сказано! — вас ангели просять:
свою свічинку спокути стеж.

Усі — сузірність; а світоч: хрест розп'ятний;
довірмось — Отцеві! ми, від земних країв.
Мов лебедю, слухняна йому дитячість —
під крила, підняті в захист навік.

А тайна? розум ключем не відімкне;
Творець терпів: самопожертви жар;
його любов, як небо, до себе, блакитне,
безмежне! над плам'янь усіх наближа.

З розп'яття болі: як жевр'їй — як океанність:
заміна присуду, спромінена всім,
цілюща — припливно! бальзам несказаний,
більш від конвалій, кровно сприймім.

До сфер нескортого с'ява зйдуть —
до храму надсонячних, до миряніх;
один істоту кожну, зіркою віри рідну,
Страстотерпник в хресті! — замінів.

І звідти відтворюють лілії освіт,
нам сурмники! — в благославенний час:
де з радістю всіх сторінок превисотних
мов книга, сам океан починавсь.

Він — с'яво: весь! буруна́ми горнутись;
мов кожна краплина — сестра зірок.
І рбзгомін труб органних: йому орудність,
і кличуть світила — ходу прискор!

Надхненности повен, рукава докинув —
зростати з чергі в бразолін і грім.
і світлячи ласку, до всіх невідкличну,
в часовні при небі, безхмарно помрів.
25. VIII. 1979

ОБІТНИЧНИК

II

Скликати почав, — літургії причасник, —
до чаші! живучи, мов знов народивсь.
Він — лев: про істину братства всвідчати
диханням огненным; з тайни дарів.

Від маків і вікон позвав на спокутність! —
аж ризу потойбік планети в сплеск
бурунністю згорток змігся схлинати,
а з нею, лани! від посух спасетесь.

Над кручу хлюпнули сизі рукава,
і пинить по грудях світкий хітон.
А мова — як вуркіт горлиць, ласкава,
хоч дужа: струнизна громів багатьох.

Там погляд Отчий провеснює люблячо — землі;
і воля: до спраглих дощі посила.
Гілкам, де з метелиць мертво відмерзли,
дарує подих! по сірих лісах.

Від чаші — до люду і грядки і поля,
білюючи, допромениться в схід:
зірниця Спаса, святити приклонна,
наснажує душі! хто кров'ю струднів.

Нам доказ: ясніш від огню небозводів,
коли блискавиці зібрати — всі! враз,
що в грім від першого дня землі продовжні —
аж до кінця! з висоти разять.

Одужуй, душе: в чорноризну смиренність
(забувши навік — мов, глядіть! значна).
Бо ти — жебрак проти неба старезний;
воно в грозі, з літаврами! — суд відчиня.
VIII. 1979

ПЕТРО КАРМАНСЬКИЙ — ПОЕТ, ПОЛІТИК, ПАТРІОТ

Леонід Рудницький

Петро Карманський належить до тих постатей української літератури, до яких доля не була надто ласкавою. Ще сьогодні, коли минуло вже 110 років від дня його народження, немає повного видання творів письменника, а велика частина їх (деякі у рукописах) порозкидані по всьому світу в архівах, приватних бібліотеках тощо. В Україні, хоч впродовж останніх десяти років життя Карманський старався бути лояльним громадянином СРСР, його творів не перевидають, мабуть, з кількох причин: Карманський — поет-декадент, член "Молодої музи", поезія якого пронизана духом *fin du siècle* і якого важко втиснути в рамки соцреалізму, а його "суперечливий життєвий і творчий шлях позначений буржуазно-націоналістичними збоченнями" (УРЕ, т. 6, стор. 209). В додаток, він — український патріот і галичанин, що теж не сприяє поширенню його творчості. На Заході, знову ж, Карманський — це комуніст, антиклерикал, автор праці *Ватикан — натхненник мракобісся і світової реакції* (Київ, 1952). І тому ні тут, ні там його не "святкують". До речі, вже рано у житті поета були певні труднощі з поширенням його творів. У 1927 році Карманський у своєму листі "без адреси" писав з Бразилії: "львівські естети викреслили мене так, як полковник перекреслює імена впадших у бою воїнів", натякаючи на факт, що його творів у Львові не хотіли друкувати. Цілком правильно висловився сучасний йому критик і. Камінський, котрий, пишучи про долю Карманського у часописі *Світ* (ч. 10, 25 травня 1928), сказав: "Про рідний край поет не забув. Лише про нього забув рідний край".

Широкий діапазон творчості Карманського, її жанрова різноманітність, вимагають від нас більш об'єктивного наставлення до літературної спадщини, можна сміло й без перебільшення сказати, великого українського мистця слова першої половини нашого віку. Із доволі скупих згадок про нього в енциклопедіях і довідниках, в Україні і на Заході, як і зі статей, написаних в еміграційній пресі, важко витворити правдивий образ Карманського. Він перш усього поет, автор численних ліричних віршів, пронизаних меланхолією, песимізмом і *Weltschmerz*-ом, що їх знаходимо у збірках: *З теки самовбивця* (1899), *Ой люлі, смутку* (1906), *Блудні вогні* (1907), *Пливем по морю тьми* (1909), *Al Fresco* (1917), у якій песимізм

Замість вступу до вперше друкованих частин роману «Кільця рожі».

перетворюється на оптимізм та здоровий патріотизм; він теж автор поем *У бразилійській пуші* (Порто Уніон, 1926), поезій *За волю і честь* (1923); поем, присвячених Шевченкові й Франкові: "Шевченко — поема життя" і "В Нагуєвичях", що вийшли за редакцією П. Тичини (Київ, 1941); він і драматург, автор п'єси *Буря*, що появилася у в-ві ОО. Василіян у Прудентополісі 1923 р., і перекладач, котрий зробив значний вклад у ділянку мистецького перекладу. У зв'язку з цим слід перш усього згадати його переклад трагедії австрійського драматурга Франца Грільпарцера *Des Meeres und der Liebe Wellen* (*Філі моря і любови*, Чернівці: накладом Осипа Стадника, 1909) і переклади творів таких поетів Західньої Європи як Данте (разом з Рильським), Гете, Мацціні, Фоскольо й ін. Карманський був також літературним критиком і публіцистом і залишив по собі чимало творів з цих ділянок. Є у нього кілька вдалих літературних портретів, серед них нарис про Кардуччі, а в 1936 р. він видав у в-ві "Нового часу" спомини про "Молоду музу" п. з. *Українська богема* (1936), що є цінним джерелом для глибшого розуміння цього періоду української літератури. На додаток, Карманський був ще й учителем-педагогом, суспільно-громадсько-політичним діячем і дипломатом, і саме ця частина його життя притемнила блискучість його літературної діяльності. Все ж таки, вже навіть на підставі цих скупих даних, можна ствердити, що Карманський заслуговує на більшу увагу в українському літературознавстві, ніж її виявлено йому досі. Багатогранність його життя і творчости цього від нас вимагають. Щоб краще зрозуміти його творчість, подаємо тут коротку біографію поета, користуючись різними статтями про нього і матеріялами з архіву його рідні.

Петро Карманський народився 29 травня 1878 р. в Чесанові, повіт Любачів, у Галичині, де його батько був теслею. Після закінчення гімназії в Перемишлі, він вступив на богословські студії і, закінчивши перший рік філософії у Львівському університеті, виїхав восени 1900 року до Риму, де в університеті Пропаганда Фіде (Урбаніяна) зробив (1903) ліценціят з теології. У лютому 1904 р. Карманський повернувся до Львова, але не висвятився, а записався на філологічний факультет і брав участь у боротьбі за український університет. Тут він відзначився своєю мужньою постановою в тюрмі Баторого, де разом з товаришами відбув голодівку та опинився на лаві підсудних у відомому процесі 101. Після закінчення студій Карманський відбув військову службу і працював деякий час у редакціях часописів *Світ* і *Гайдамаки*, а відтак, здавши іспит, учителював у гімназіях в Золочеві, Тернополі й Львові. У 1909 році він виїхав до Канади, але туга за "проклятим та тісним рідним кутом" змусила його за два роки повернутися до Галичини. Карманський одружився зі Здиславою Савчек, українкою чеського походження, і мав з нею п'ятеро дітей, з яких трое

померли в дуже молодому віці, що, безумовно, причинилося до гіркого песимізму автора. У 1913 році в Америці Карманський викладав на учительських курсах, а Перша світова війна застала його в Тернополі, де він пережив першу російську інвазію і втік до Відня у 1915 році. Там його мобілізували і призначили до служби в таборах полонених російської армії у Раштаті, Вецлярі і Зальцведе-лі. У 1918 році Карманський, як офіцер австрійської армії, опинився на Великій Україні, де працював у кількох містах викладачем української мови і літератури, а відтак працював для ЗУНР. Після листопадового зриву він виїхав до Риму, де був співорганізатором української дипломатичної місії при Ватикані і працював теж коротко для місії у Парижі. У 1920 році Карманський виїхав до Бразилії, щоб організувати Український Союз. У 1921 році він повернувся до Відня тільки для того, щоб знову виїхати до Бразилії, де в 1922-1925 рр. він був представником ЗУНР, редагував часописи *Праця* і *Український хлібороб*, а згодом учителював якийсь час і займався хліборобством. Вірші писав Карманський майже весь час; користувався теж псевдонімами Петро Гіркавий, Лесь Могильницький.

У 1931 році Карманський повернувся до Галичини і вчителював у Дрогобичі. Під час першої окупації більшовиків він працював старшим викладачем Львівського університету, а в 1944-1946 рр. служив співдиректором Музею Івана Франка. У 1947 р. його виключили зі Спілки письменників України (*Літературна газета*, Київ, 20 листопада 1947 р.) і почали жорстоко переслідувати. Про це свідчить М. Григорович, колишній львівський журналіст, котрий писав про Карманського у нью-йоркському щоденнику *Новое русское слово* (2 жовтня 1985): "Радянська влада... не могла вибачити йому зради: поета схопили й посадили за ґрати". Відтак, згідно з Григоровичом, влада вирішила використати минуле поета, щоб скомпромітувати націоналістів і Ватикан. Після тортур і мук його випустили з в'язниці, підлікували у шпиталі і видали ряд матеріялів під його іменем, з якими сам Карманський нічого спільного не мав. "Ніхто, — пише Григорович, — й не намагався взяти у Карманського інтерв'ю, поскільки глибока склероза не давала йому змоги пригадати ім'я не тільки Папи Римського, але й рідного батька". Книжку Карманського, як і ряд інших пропагандивних матеріялів, просто зфабриковано. Пізніше зфабриковано теж цілий архів, щоб тільки очорнити Ватикан і українських націоналістів. Все це була робота Михайла Суслова, відомого кремлівського КГБіста, котрий був знаний за свій талант фальсифікувати історію. Все ж таки ця сумна афера дозволила Карманському прожити останні роки життя "на волі" й без надмірного фізичного терпіння. Помер Петро Карманський 16 квітня 1956 р.

Вже цей короткий біографічний нарис вказує беззастережно на

незаперечний факт, що маємо до діла з непересічною людиною, людиною європейського "формату". Особливо вражає нас його динамічність та рухливість. Навіть сьогодні, в часи досконалих засобів транспортації, дивує нас його подорожування по світі, особливо коли візьмемо до уваги, що ці засоби тоді ще не були такими досконалими. Адже Карманський був і діяв не тільки майже в усіх важливіших країнах Західної Європи, себто в таких як Австрія, Франція, Італія, Швейцарія, Німеччина, але і в Аргентині, Америці, Бразилії та Канаді. Крім слов'янських мов, він також вільно володів англійською, французькою, італійською, німецькою і португальською. Жив і працював він у різних столицях Європи, писав листи та меморіали до різних високопоставлених урядових чинників та перебував в аристократичних колах, але теж працював і в бразилійському пралісі, у Богом та людьми забутій глухій бразилійській провінції Раншарії. Про цю важку фізичну колонізаторську працю у бразилійських джунглях поет дуже вдало висловився у листі до І. Камінського:

Я втік у ліси під тропік, зливаю потом землю, гартую старі руки, п'ю з потоку воду і годую себе рижом та макаронем, ждучи своїх курят, щоби хоч у неділю попоїсти м'яса. Я злився з хліборобами і живу так, як вони, і працюю нарівні з ними. В поті обмиваю бруд свого пожиття із скоробогатаками-п'явками, а одночасно всякій підозрілій наволочі псевдоінтелігента хочу дати доказ, що краща найнижча фізична праця, аніж життя коштом чорнороба. Важко воно приходить наприкінці 50-го року життя, та психічно це справжній рай.

Вже ці слова поета відкидають зроблений йому (та повторений різними критиками) Сидором Ковалем закид, мовляв, Карманський був "позбавлений героїзму, а навіть мужности" (*Шлях Перемоги*, 23 травня 1976). Не було у нього героїзму, це, може, й правда, але героїзму не слід очікувати від кожної людини. Та була у Карманського мужність, яка проявлялася в його ділах і в його творах, дарма що у старечому віці він не зумів померти геройською смертю. Зрештою, яким правом можемо ми вимагати героїзму від тих, що терплять переслідування? Ніхто не може заперечити факту, що Карманський впродовж цілого свого життя, коли він був в повній силі тіла й духу, був українським патріотом; увесь його творчий гін і вся його праця були обумовлені любов'ю до свого народу. Карманський ідентифікував себе і свою творчість з рідною землею, з батьківщиною та її долею. В одному листі до М. Рильського він зробив таке цікаве та вагоме твердження: "Моя творчість — це ілюстрація-відгомін життя Галичини за 50 років. Яке було життя Галичини, таким було й моє життя: неволя, шукання виходу, сподівання, нові удари, депресія, песимізм і знову шукання-

шукання сонця". Отже, його песимізм — це не була тільки поза, набута в Шопенгауера чи в інших мислителів Західньої Європи; не був це також тільки модний тоді культур-песимізм роду Шпенглера, і навіть не виключно песимізм, котрий зродився в особистому горю поета (хоч було цілком зрозуміле з уваги на родинні нещастя поета — рання смерть трьох дітей), а песимізм, який випливав теж із його любови до батьківщини та болю, спричиненого розумінням важкої ситуації України. Цей патріотизм Карманського підкреслюють теж радянські критики, наприклад, Іван Гончаренко у праці "Поезія формування українського фашизму", що є відповіддю на працю М. Степняка "Поети «Молодої музи»" (*Червоний шлях*, ч. 1, стор. 147-196). У цій праці, де з точки зору соцреалізму розглянуто творчість поетів "Молодої музи", Гончаренко пише: "Петро Карманський, буди найвидатнішим поетом з поміж молодомузівців своєю художньою перевагою — найповнокровніше відбив ідеологію нової буржуазії. Карманський — це своєрідний «збірний тип» поета-декадента галицького модернізму". І далі Гончаренко продовжує: "Його клас не знаходить перспектив, його огортає містичний туман, але він робить останні зусилля, останні конвульсії. Звідси — безпорадний песимізм і разом вибухи націоналізму, звідси страждання, муками народження фашизму". І закінчує: "Для нас ясно, що Карманський із самого початку своєї творчої діяльності грав ролю представника буржуазії, і що ця роля особливо яскраво визначилася, коли він, повернувшись з Америки після війни, став соратником Донцова та Маланюка".

Про перекручення та спотворення, що їх знаходимо у праці Гончаренка, не будемо говорити. Наводимо тут тільки ці його твердження, бо вони типові для деяких радянських критиків, котрі пишуть про Карманського, і тому, що вони рівночасно підтверджують оцінку Карманського як українського патріота. Вражає тут поверховість аналізу радянського критика, котрий зводить все до стереотипних фраз та устійнених відповідей на усі складні питання, не стараючись навіть пошукати відповідей на складні питання у біографії та психології автора. Тут слід додати, що останніми часами є спроба реабілітувати поета, на що вказує коротка нотатка Миколи Ільницького і передрук деяких віршів Карманського у журналі *Жовтень* (ч. 5, 1987).

Карманський був українським патріотом. У Бразилії, наприклад, він діяв як провідник української громади. У важких обставинах він мріяв:

Що тут весь пал останніх літ
Вкладу в кивот святого чину,
Що в праці вигорівши, згину,

Що не безцільно виллю піт
В незорану, убогу ниву...

Він вбачав у своїй праці в Бразилії певну місію, місію українського патріота, котрий служить своєму народові й батьківщині. Віт творив і розбудовував українське життя у Південній Америці і, згідно з його словами, його труди приносили чималі успіхи: "З бездушного ботота виліпив я живу статую. Нікчемного, неграмотного буряноїда на силу загнав до історії. Створив організацію, друкарню, часопис, збудував гарну школу, загнав до цьої школи і своїх і бразилійців, німців і сирийців. І всі вони співають гимн: «Ще не вмерла...»"

В тому часі може найбільше дається відчутти поворот у його поезії від глибокого відчаю та песимізму до сильного та здорового світосприймання. Тут, на землі Південної Америки, Карманський, незважаючи на важку працю і різні невдачі (чи радше, завдяки їм) поборює давні впливи Гетівського *Вертера* та його *Weltschmerz*, Шопенгауера, німецьких романтиків та італійських письменників, котрі так маркантно відбилися у його ранніх збірках, і пише про воскресіння українського народу:

З твоего коліна
Зросте плем'я нових Самсонів,
Що повалить стовпи кордонів
І викотиться мов лявіна
З неволі — вільна Україна.

Вескреснеш, скований Титане,
Як встав із гробу син Марії,
І зіллям з рідної країни,
Де храм твоєї слави стане,
Усі залічиш рани.

Яка велика різниця між цими рядками і ранніми віршами Карманського, головню тими, що їх знаходимо у першій збірці *З теки самогубця*, у якій, згідно з оцінкою Івана Франка, Карманський не був виявив "особливого і витонченого таланту" (*Твори* т. 33, Київ, 1982, стор. 13). Але патріотизм, глибока релігійність і соціально-критичне наставлення до довкілля — це риси, притаманні усій творчості Карманського. Їх знаходимо в усіх його збірках, навіть тих ранніх, овіяних песимізмом; різниця тут тільки в ступені їхньої присутности. Ось цикл поезій "Надгробні стихири" (ЛНВ, 1902, XVIII, кн. 1), який вже своїм заголовком вказує на меланхолію і песимізм і в якому мотиви терпіння і мemento морі домінують; є тут типові для доби барокко у Західній Європі заперечення всякої радости

туземного життя і звернення всього людського мислення до Бога.
Ось два приклади:

... все — пуста мана...
Багатство, слава — все хитке;
Любов, дружба — ніжна піна.
Одне лише в житті стійке —
Терпіння.

І далі читаємо:

Неначе легіт, цілує очі
Ніжний, розкішний туман кохання.
Обрій темніє. На крилах ночі
Несеться liebe dolce розстання.
Небесний Отче! за вік печалі,
За море слів, за люті скрижалі —
Молю спокою!

Але ці настрої відчаю молодого Карманського перемінюються у більш оптимістичне, бойове наставлення. В "Інтродукції" до збірки його "віршованої прози" *Al Fresco* він вже плете "вінок нового ідеалу", здерши "чорний стрій з України-Ніоби", він дивиться у майбутнє з певною дозою оптимізму, відганяючи смуток і зневіру минулого:

Так відійди, тоско, у твій *buen retiro*,
Здійми рукавички, візьми у руку прутик
Та відчини собі гумористичний кутик
Геть, смутку навісний! Щезай, маро-зневіро!

Трагедія Петра Карманського базувалася також на його намаганні служити українському народові понад власні сили. Карманський був немов Ніцшеанський *Übermensch*, який відчував свою неміч, неміч людини, котрій бракує надлюдської сили, щоб побороти ворога. Це часто дається відчуту у його поезіях:

Якби я мав якісь надлюдські сили
І володів огнем пророчих слів,
Я б отворив усі давні могили
І воскресив усіх мертвих борців.
Діла герої може б розбудили
У ваших жилах кров Залізників...
Якби я мав якісь надлюдські сили
І володів огнем пророчих слів!

Карманський говорить до своїх сучасників, стараючись перетворити їх у воїнів на подобу героїв минулого. Маємо тут справу з поетом, котрий, так як, зрештою, і Франко-Мойсей, старається підбадьорити свій народ до бою. Ось друга строфа цього досі, мабуть, ненадрукованого вірша:

Якби я міг всі кривди зобразити,
Які вам творить злоба ворогів!
Я рад у вашу душу перелити
Розпуку всіх замучених рабів:
Може вона змогла б перетопити
Ваш вічний плач на грім грізних кличів...
Якби я міг всі кривди зобразити,
Які вам творить злоба ворогів!

До ненадрукованих творів Карманського, які знаходяться в родинному архіві, належить ціла низка віршів з різних часів його життя, віршована історія України "На мандрівці століть", що її він написав 1930 р. (ї про яку говорив Я. Рудницький в Оттавському університеті вліті 1976 р.), і роман у двох частинах — "Кільця рожі" та "І в огні її окраденою збудять...", який він закінчив писати вліті 1921 р. в Австрійських Альпах, але задум написати такий твір зродився у Карманського, мабуть, ще у часи його студій у Римі. Є це жанр, що його німці називають *Künstlerroman*, у якому майстерно змальовано життя українського мистця у Римі на початку нашого століття, подано образ української богеми у Львові та накреслено пробудження українського національного духу в Галичині й на Великій Україні. Перша частина твору присвячена переважно особистим проблемам героя Святослава Петровича і мистецтву взагалі. Написана вона під впливом таких велетнів світової літератури як Гете, Фоскольо та Томас Манн. Друга частина зосереджена більш на українській національній проблематиці — саме тут відчувається гострий критичний задум автора, який висвітлює болючі питання, актуальні у своїй суті ще й нині. Твір цей доказує, що Петро Карманський був також талановитим письменником і що він заслуговує на те, щоб його твори появились окремими виданнями.

Роман "Кільця рожі", вступна частина якого друкується в цьому числі журналу, зберігався довгі роки в архіві Українського католицького університету в Римі. Вліті 1985 року ректор УКУ о. проф. Іван Хома передав його мені, за що складаю йому сердешну подяку. Як мені відомо, цей твір ніколи не був надрукований, за винятком короткого уривка з другої частини, що появился у *Календарі "Праці" на рік 1923*.

КІЛЬЦЯ РОЖІ

Петро Карманський

Опиши те, що ти бачив. Я пошлю мій голос з руїн і подиктую тобі мою історію. Ридатимуть віки над моєю самотою, і народи будуть вчитися на моїх нещастях. Час перемагає сильного: і злочини крові обмиються в крові.

(У. Фоскольо, Останні листи Якопо Ортіса).

I

Повний місяць викочувався понад ліс домів і палат Риму, сріблив церковні бані і заволікав мерехтливою плісенню руїни Форуму, Палатину і Термів. А вони в його сяйві мріяли про свою велич з-перед двох тисячоліть і про кипуче життя серця цілого тодішнього світу.

До сонного Колізею, що похнюпився як дрімаючий велет на барлозі, і, здавалося, шурився до місяця, наставляючи до нього свої поторошені громами, порозривані людською варварською рукою стіни, долітав приглушений говір многолюдної столиці.

З віддалі неслася журлива мелодія романсу. М'які згуки мандоліни та гітари ридали сумовитою надгробною стихирією над пам'ятниками колишньої величі і слави старої Роми.

Над головою чоловіка, що сидів на арені Колізею на коринтійському капітелі, який лишився з давньої колони, повисла темноглуба баня, засіяна срібlistими мерехтливими зірками, що боролися з ясністю вмираючого дня і з сяйвом місяця.

Сидячий спер голову на руку і завмер у задумі. Його лице, лице людини тридцяти років, у сяйві місяця біліло труп'ячою блідістю і тільки розплюшені очі зраджували в ньому блиск життя.

Уся важка жара вересневого вечора, здавалося, спливалася з вулиць у велетенський круг, замкнений високими циклопськими стінами. Вона дишля з каміння та своєю задухою наводила сонність на сидячого і на Колізей.

Святослав Петрович (так звали нашого знайомого) вдивлявся у протилежащу стіну Колізею, що піднімалася терасою трьох поверхів, і мріяв.

Перед ним стояв велет з темними пашеками коридорів, з льожею цезарів, з численними нішами, з яких пощезали білі

Перша публікація уривка з роману.

мармурові статуї, і з отворами, в яких темним маляхітом застигло вечірнє небо. Під ним чорніли ями підземних льохів, в котрих колись тримали диких звірів, готових до кривавих герців.

І здавалося Петровичеві, що сидить він у льожі колишнього амфітеатру, вдягнутого у різнобарвний мармур. Сидить серед граціозних статуй, що вихиляються з ніш, серед велетенських гранітних колон, серед моря стотисячної юрби, яка майорить у велетенському овалному крузі золотистими парчами, багровими тоґами і шовковими лискучими і білими туніками, а вище — брудним лахміттям і голизою тіла.

І здавалося йому, що заколисує його шум розбавленої юрби, яка п'яніє насолодою кривавого видовища і дає волю своїм звірячим гонам.

І здавалося йому, що бачить він громаду обідраних геліотів, яка стоїть на арені як стадо овечок, котрих тривога збиває до купи. А перед нею бачить голодних тигрів, що шкірять лискучі зуби, вітрять теплу людську кров і ладяться до наскоку. Товстий звір у людській подобі, Нерон, увінчаний лавровим вінком, сидить у колі своїх друзів з поголеними лобами, блискає очима і облизується з задоволення, як скотина, перед якою хазяїн кладе смачну поживу.

Він дивився блідий на жажливу візію і тремтів. Йому хотілося зірватися з капітелю, на якому сидів, кричати та лихословити. Одначе якась таємна сила приковувала його до твердого сидження і він тільки розплющив широко очі та з тривоگوю вдивлявся в порожнечу перед собою.

Раптом донеслися відривані згуки вечірніх дзвонів у сусідній церкві св. Петра "в кайданах". За ними озвалися дзвони церкви Мадонни деї Монті, української церковці св. Сергія і Вакха, а далі дзвони собору Марії Маджоре, св. Івана Лятеранського, кількох церков, що оточують форум Романум і форум Траянум. Врешті цілий Рим заговорив тисячами дзвонів своїх кількасот церков.

І аж тепер Петрович усвідомив собі дійсність. Він зрозумів, що його дух заблукав у нетрях далекої давнини, а те, що він бачив очима уяви, — це тільки жажливий привид давноминулого.

Він заспокоївся і почав вслухуватися в музику дзвонів і ловити вухом різні нюанси глибини і барви згуків.

Каскадою пливли згуки — від найглибших до найвищих, переливалися, зливалися, колотилися, кітлували. Вони глушили його і оп'яняли.

І враз чимось теплим і дорогим війнуло в душу Петровича.

Йому здавалося, що він малим хлоп'ям сидить у садку біля рідної хати. Місяць купає світлом старезні груші в садку, а він, сонний після цілоденного бігання, сидить під кушем ліщини, холодить босі ноги у росі, яка перлиться на траві, і впивається згуками церковних дзвонів, що заповідають недільний день.

І якоюсь задумою повіяло на нього з сірих, посріблених сяйвом місяця стін. Він знову спер голову на руку і загубився у спогадах до того, що не чув, коли позамовкали дзвони. І не помітив, як до Колізею увійшов якийсь високий молодий чоловік, окинув очима простір, замкнутий стінами, а відтак підійшов до нього і запитав:

— Scusi, signore, non potrebbe dirmi, che ora abbiamo?¹

Петрович стрепенувся, повернув нервово голову у сторону незнайомця і відповів з поспіхом:

— Le otto son passate, se non m'inganno.²

Невідомий постояв хвилину, ніби мав охоту продовжувати розмову, але не знав, з чого почати.

Нарешті заговорив:

- Scusi, signore, non vorrebbe darmi qualche spiegazione intorno al Colosseo?³

— Volentieri, signore, — відповів Петрович. — Si vede che lei e un forestiere. Mi scusi che la domando: di che paese e lei?⁴

— Io?.. io son ruteno, di Galizia.⁵

— Невже? — скрикнув Петрович, зриваючись з місця. — Так ми земляки: я теж українець. Я Петрович. Може чули або читали щось з моїх писань.

— Я Богдан Росткович, абсолювент Академії мистецтв в Монахові. Про вас чув і читав деякі ваші поезії. Дуже мені приємно познайомитися.

— Ви давно сюди приїхали? — запитав Петрович.

— Щойно передучора. Закінчив науку, попродав дещо з моїх академічних малювань, а до того одержав грошову нагороду і пустився в дорогу. Був у Парижі, побував у Мілані, у гарній Фльоренції, а отсе приїхав подивитися на Ватиканський і капітолійський музеї та на римські пінакотеки, про котрі стількі наговорили мені мої професори. А ви, добробію?..

— Я тут давно. Вже більше трьох місяців живу в Римі.

— Чудово! Так ви в Римі вже немов у власній хаті. Добре складається: якщо дозволите, я використаю ваше знання Риму. Ні, не так! Використаю ваше товариство. А то ви справді ще подумайте, що я хочу з вас мого "чічероне" зробити...

— Можна і це. Я і так не маю що робити. А що вже моя дружина, то вона справді вашим "чічероне" буде. Вона так і пропадає за музеями та галеріями, тільки не має товариства до

---

1. Вибачте, пане, не можете мені сказати, котра година?

2. Восьма минула, якщо не помиляюся.

3. Вибачте, не хотіли б ви мені дещо пояснити про Колізей?

4. Дуже радо. Видно, ви чужинець. Вибачте, що питаю: з якого ви краю?

5. Я?.. я русин з Галичини.

мандрівки серед статуй і картин. Бо (хай вас це не ображає) мені римські скарби мистецтва вже надоїли. Я волю римські цвинтарища, руїни давнього Риму.

— Не буду сперечатися з вами, що цінніше і краше: і одне, і друге цікаве. "De gustibus non est disputandum".⁶

— Ясно. Ось для мене Колізей, а до того вночі, є джерелом більшого естетичного зворушення, ніж цілий Ватикан з його Праксітелями, Міронами, Мікель-Анджеллями та осоружними Рафаїлами. Може говорю як "caecus de coloribus",⁷ але краше бути щирим, ніж полювати на патент знавця... Та киньмо академічну дискусію. Вже пізня пора і сидіти у цих стінах нездорово. А врешті, і моя Ірена вже певно занудьгувала. Якщо вам не мішає, будь ласка, зайдіть до мене — познайоміться з моєю дружиною... Недалечко звідси, лише кілька хвилин ходу.

— Правда, не годиться в таку пору візити робити, та якщо ви просите... А до того — ми подорожні. Ходімте!

Вийшли з Колізею. Перейшли коротку вулицю Міляно, минули Кавура, увійшли на вулицю Вужів і швидко опинилися на невеличкій чотирикутній площі Мадонна деї Монті. На її середині шумів водограй, і вона була замкнута з одного боку українським богословським семінаром, т. зв. Collegium Ruthenorum, а з другого — церквою того самого імені, що й площа. Проти українського семінара було мешкання Петровичів.

Петрович повів гостя вузенькими сходами на другий поверх, постукав до дверей і увійшов досередини.

Ірена Петровичева, мала і дрібна жінка з темноглубими мрійними очима і з буйним руським волоссям, здивовано подивилася на гостя, що увійшов з її чоловіком трохи збентежений. І тому Петрович поспішив пояснити несподіванку:

— Що ти на це, Ірено? Чи думала, що побачиш земляка так далеко від нашого Львова? Ось тобі: пан Росткович, артист-маляр, прямо з Монахова і з Парижу.

Росткович поклонився низько і поцілував паню Петровичеву в руку.

— Дуже рада пізнати, — відповіла Ірена і трохи почервоніла.

— Ось бачиш, що я про тебе не забуваю, — говорив Петрович задоволено. — Будеш мати товариша, хоч куди! Пан Росткович вибирається в паломничу мандрівку по твоїх пінакотеках. Аж тепер находишся досхочу.

— Дуже вдячна, — відповіла Ірена, звертаючися до Ростковича. — Тільки чи ви хочете мене нудну мати за товаришку?

---

6. Про смаки не сперечаються.

7. Сліпий про барви.

— Пані! Для мене ніяке товариство не нудне, а тим паче товариство гарних пань.

Петровичева ще більше почервоніла.

Посідали і почали балачку.

Господиня поставила на столі пляшку вина марсала і перекуску.

Між тим Росткович окинув очима кімнату.

Невеличка кімната була гарно причепурена і було слідно, що в ній живуть люди, яким передусім залежить на заспокоєнні духовних потреб.

На стінах були порозвішувані акварелі з римськими пейзажами і гарна копія Беклінового "Острова смерти", На етажерках стояли мармурові та бронзові мініатюри краших римських статуй, мініатюра капітолійського "Вмираючого глядіатора", групи Лаокоона, Грацій Канови тощо. В оригінальних античних вазах пишалися рожі та буйні циклямени. На етажерках стояли твори італійських клясиків у прегарній фльорентійській оправі з ренесансовими витисками, а на столі лежали як настільні книжки *Поезії* Леопарді і його ж *Діялоги*.

Все те замітило вигрібуше око Ростковича в той час, коли Петровичева розставляла чарки і наливала марсалу, і коли на хвилину припинилася розмова.

Випили солодкої марсали і розмова почалася знову.

— І як довго думаєте затриматися в Римі? — спитала Петровичева Ростковича.

— По змозі якнайдовше. Одначе більше трьох тижнів мені неможливо тут лишатися. У мене є свої обов'язки, ба й рідного краю я не бачив уже зо два роки.

— Так вам спішно до рідного краю?

— Спішно не спішно, та все ж таки хотілося б на своїх подивитися. Не тому, що затужив за ними, а так, з цікавості.

— Гадаю, — вмішався у розмову Петрович, — що нічого цікавого там не найдете. Як було десять років тому, так є і сьогодні. І так буде, мабуть, і за сотню літ. Все те саме запустіння і та сама фарса ніби культури і ніби емансипаційних змагань.

— Не гнівайтесь, добродію, — сказав Росткович, — але ви відомий песиміст і, мабуть, трохи згущуєте фарби. Я думаю, що й ми не стоїмо на місці і поволі тюпаємо за Європою. А головно ми, молоді (не хочу хвалити себе), ми таки маємо до сказання дещо нове і цікаве. І з пеленок ми вже поволі розповиваємося. А може вже й розповилися.

— Не знаю, — відповів Петрович, — та я про себе з такою категоричною думкою не зважився б виступити. По моєму, ми ще рачкуємо і, мабуть, довго ще рачкуватимемо, якщо не зважимося

на революційне діло в напрямі обнови. Ми мавпи і комедіянти, ніщо інше. А до того, ми самі себе обдурюємо. І в цьому найбільша наша небезпека.

На думку пані Петровичевої, розмова почала прибирати різких форм і вона повернула її на інший шлях.

— Ви пейзажист, пане Росткович? — запитала.

— І пейзажист, і портретист, і жанрист, і що хочете.

— Маєте намір малювати в Римі?

— Гм, якби вам сказати? І маю, і не маю: як прийде охота і знайдеться щось цікаве...

— Цікавого найдете тут чимало. Я сама вам його відкрию: вія Апія з руїнами аквадуктів, протестантське кладовище, терми Каракаллі, вілла Боргезе з її чудовими пінями, вілла Адріана біля Тіволі, вілла д'Есте у Тіволі — ні, всього не перерахувати! Все те таке гарне й оригінальне, що ви цього роду картинами зразу можете в нашій мистецькій республіці на першого пейзажиста вибитися. Тільки треба у цих сюжетах віднайти душу. Та не мені вас учити...

— Пані добродійко, — відповів Росткович улесливо, — я бачу, що ви й найбільшого мистця можете повчити. Хто вміє красу добачити, то її і розуміє, і відчуває.

— Ех, ви, молоді паничі! У вас завжди тільки солодкі слова на язиці, коли заведете розмову з жінками. Та вам, артистам, це не личить. Повірте мені, пане Росткович! Я вже стара, досвідчена жінка.

Тепер на Ростковича прийшла черга почервоніти. Та він не збентежився, а тільки поклонився і промовив:

— Дякую вам, пані добродійко, що ви мене як каваліра скваліфікували. Буду старатися ним завжди з вами бути.

Петрович нечемно поглянув на годинник.

Гість зрозумів думку хазаїна і встав, ніби поспішаючи.

— Ви б ще посиділи, пане! — сказала Ірена. — Куди вам так спішно? Невже ви вспіли змовитися з якоюсь сеньйоріною? Та однаково вже пізно: всі віллі позачинювані. Це не те, що у нас у Львові, де можна по парках цілу ніч гуляти.

— До ніякої сеньйоріни мені не спішно, але хотілося б ще зайти до "Марінезе" на вія Націонале. Ви знаєте цей ресторан? Гарний, що?

— Куди нам, бідним галицьким бюрократам, до таких ресторанів! Нам вистарчас перша-ліпша остерія, де за половину ліри можна салатою пересититися. Ви що інше: намалюєте картину та й тисячі заробите. Тим паче, що вам не треба оглядатися на змилювання наших меценатів мистецтва щодо збуту рідної безроги.

- Ну, ви, пані добродійко, надто ідеалізуєте моє матеріяльне

положення. Можливо, що колись так і буде, як ви говорите, та покищо треба добре з мамою числитися. Прошу не забувати, що я ледве крила розправляю. Колись полетимо буйно, я певний того...

Росткович узяв капелюх і сріблом ковану палицю, даючи до пізнання, що хоче прощатися.

— Якщо мені буде вільно, я ще до панства загляну, добре? — сказав прощаючись.

— Хіба про це треба питати? — відповіла Ірена з докором. — Ви самі знаєте, як приємно на чужині когось рідного зустріти. Та й Славко буде радий, що має товариство. Правда, Славку? Цей труп'ячий Рим так його приспав, що ані думати, щоб його кудись витягнути. Поза свої руїни і вмираючі вілли, що плачуть своїми конаючими водограями над недолею покалічених, безруких статуй, він Божого світу не бачить. Каже, що новий, кипучий Рим нагадує йому Львів, котрий він ненавидить всією душею. Та ми його розбудимо, правда, пане Ростковичу?

— Не тільки розбудимо, але й введемо у саме серце кипучого, розбавленого римського світу. Хіба можна заплюшувати очі на красу життя, яка в Римі міниться тисячами барв, як ні в одному європейському місті? Тут людина молодшає, як від чудодійного омолоджуючого бальзаму. Тут усе молоде і жадне життя. Мабуть, тому, що все має перед очима вмирання і гроби.

Петрович під час цієї балачки курих цигарку і ніби не чув розмови. Дивився за тікаючим синім димом і немов би слав за ним свої думки, котрі губилися у просторі так, як губилися спірالی диму. Гостя він, здавалося, не зауважував. І лише остання фраза розбудила його і він повернув на Ростковича погляд.

— Як кажете? — спитав він немов спросоння.

— Кажу, що якби це залежало від мене, то я усі ті гидкі руїни зрівняв би з землею. Навіщо їх зберігати? Щоб стояли перед нашими очима вічним "memento mori"?⁸ Щоб нашу енергію присипляли?

— В Італії вже є такі, вибачте за слово, божевільні, яким ці скарби заважають. Ви, мабуть, чули про Марінетті, що проголосив культ машин і охрестив себе футуристом? Він не тільки руїни, ба й усі музеї та всі краші будівлі хотів би з землею зрівняти. Якось воно дивно складається, що серед нашої нації, яка не має ні слідів традицій, що будили б її до нового життя, родяться прихильники футуризму. На футуризм може дозволити собі нація, котра традицій вже не потребує, бо знає вповні свою вартість та гідність, і не потребує, щоб їй про це нагадували. Цікава ми нація, їй Богу! Ніде

---

8. Пам'ятай про смерть.

так залюбки не збирають відпадків з чужих смітників, як у нас. Я не про вас, пане Ростковичу! Я тільки так собі мимоходом зробив висновок, на котрий навели мене ваші слова. Спасибі вам за цінну увагу!..

Росткович бачив, що його вислови дратують хазяїна. Він не хотів будити нехоті до себе і то зараз на початку їхнього знайомства. Та й боявся, щоб Петрович не зловив його на якійсь дурниці і не виставив на посміх його самовпевнености. А йому не хотілося в очах Петровичевої ризикувати своїм авторитетом. Тому він з удаваною ширістю засміявся і сказав ніби переконаний своїм противником:

— Ясно, ясно, що ваша правда. Куди нам до футуризму, нам, патріархальним гречкосіям! Я тільки так собі, аби щось сказати, вірте, пане Петровичу! Признаю вам рацію в усьому.

Та Петрович, здавалося, не чув нічого. Він знову понісся думками кудись далеко, забуваючи про присутніх.

Росткович бачив, що крайня пора йти, і став прощатися.

— То ви не забудете? — спитала Ірена. — Заходіть до нас, коли тільки охота, завжди когось вдома застанете. Ось завтра неділя...

— Славку, — звернулася вона до чоловіка, — а що якби так завтра, при неділі, якусь прогульку придумати? Ти згідний?

— Про мене... — відповів Петрович байдужно.

— То йдемо. Підемо на Джанікольо. Там так чудово! При тій нагоді ви, пане Ростковичу, половину Риму побачите. Що ви на це?

— Ви диктуєте, пані! Ви знаєте краще, куди піти; я в Римі новак і невіглас.

— Так прошу негайно після обіду. Дорога далека. Чекаємо вас вдома.

— Служу, пані добродійко!

Він попрощався і вийшов.

Коли не стало гостя, пані Петровичева збрала зі столу чарки і посуд та відійшла до спальні.

Петрович залишився сам. Посидів хвилину, немов щось нагадуючи, а відтак розгорнув поезії Леопарді і заглибився у читання відомого "Співу мандрівного чабана".

Читав з чверть години, а відтак загасив світло, підійшов до вікна, сперся на ньому і очима спочив на невеличкій чотирикутній площі.

Площа, на якій вдень продавали рибу і яка звичайно роїлася від людей і гомоніла оглушливим криком, тепер пустіла і стояла мовчазною. Тільки водограй посередині викидав кипучий стовп води, що у вечірньому освітленні розсипався міріадами бісерів і видзвонював ними об мармуровий велетенський келіх, до якого

вони спливали. І снувалися великі чорні коти, виблискуючи фосфоричним поглядом і доносячи запах риби.

Петрович дивився на площу, вимощену квадратним камінням, і мав враження, що перед ним велетенська шахівниця.

І здавалося йому, що він стоїть на тій шахівниці, а невидима рука посуває ним самовільно, як бездушною фігуркою.

— "Шах!", "Шех!", "Гарде!" — вчувалися йому слова остороги. І він з притасним духом чекав, куди поверне ним рука невидимого грача.

Стояв так спертий на вікні і не помічав, як годинники на церковних вежах видзвонювали години, аж врешті вибили північ.

Від сторони недалекої вія Націонале плив гамір кипучого міста, неслося гудіння трамваїв і возів, вряди-годи стугоніла земля від авта, а з сусідньої остерії долітав спів п'яних робітників і весела музика мандолін.

Закінчення буде

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І ЙОГО ДОБА У ТВОРЧОСТІ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА

Марко Павлишин

Зображення постаті Тараса Шевченка в більших і менших прозових творах різного жанру і різного рівня фіктивності стало поширеним явищем в українській радянській літературі. З белетризаціями різних етапів біографії Шевченка виступали (якщо починати облік тільки від 60-их років) Олександр Льченко, Леонід Смілянський, Дмитро Косарик, Михайло Рубашов, Дмитро Красицький, Василь Шевчук, Володимир Дарда, Оксана Іваненко та Зінаїда Тулуб.¹

Валерій Шевчук не належить до тих авторів, що висунули Шевченка тематично на перший план своєї творчості, хоч відомо, що Шевчук не тільки висловлюється з пістетом про Шевченка, а й заглиблювався в Шевченкову біографію та приготував для публікації обширний ілюстрований життєпис поета.² Шевченко виступає головним персонажем тільки в одному невеликому і, можна б сказати, непомітному оповіданні-етюді Шевчука "Чарівник". Поет також згадується, ніби побіжно, в романі *Три листки за вікном* (1986). І це, здається, все.

Чи заслуговує, отже, наша тема на окреме дослідження? Адже Шевчук як романист, перекладач і літературознавець виявив свою близькість у першу чергу до доби барокко. Якщо дискутувати відгомін у його творчості персонажів з історії української культури, то, мабуть, більш логічно було б починати від Григорія Сковороди, мислення якого зазнало в Шевчука продуктивного перетворення. Але наше зацікавлення сприйняттям Шевченка чи, точніше, Шевченкового суспільного, політичного та культурного середовища в одному-двох творах Шевчука виправдовується не центральною цією проблематики для суцільної інтерпретації його творчості, а надзвичайною її значущістю (як суспільно-критичною, так і історико-філософською) в *Трьох листках*.

Коли йде мова про краші зразки української радянської літератури (або, зрештою, будь-якої літератури в умовах цензури), нашої уваги вимагає у першу чергу той скомплікований і багатозначний зв'язок, що існує між твором і читачем: той езопівський шар аргументів, який очевидний чутливому і поінформованому читачеві, але існування якого однозначно довести не так легко.³ Концентруючи увагу на аргументаційній площині твору, ми вводимо його в риторичний контекст, тобто бачимо його як спробу "переконати" публіку, прихилити її до способу думання й відчу-

вання, який є прихильний певним "інтересам". Для розкриття такої літературної "аргументації" особливо корисним є поняття читацького "горизонту сподівань" (як це називає Ганц Роберт Явс) — тієї сукупності понять та читацьких звичок, що їх даний твір передбачає як спільну власність читацької публіки, до якої він спрямований.⁴ Саме в зіставленні з горизонтом сподівань постає те, що нове, помітне, "добре" в літературі.

Літературні твори, які беруть свою тематику з історії чи біографії, входять у контакт з горизонтом сподівань, який нерідко включає в себе устійнені, традиційні і загально прийняті уявлення про минуле. Ці уявлення твір або коригує й міняє, або доповнює й посилює. Останній тип відношення до горизонту сподівань досить характерний для історично-біографічного роману в СРСР: за влучним спостереженням Катерини Кларк, роман цього типу ритуально потверджує апробовані міти.⁵

Можна, здається, зарискувати узагальненням, що у відношенні до оцінки й психологічного зображення постаті Тараса Шевченка горизонт сподівань українського радянського читача доволі чітко визначений. З однієї сторони, він включає картину, створену публіцистикою й популярною критикою: образ поета-генія, велетня людського духа. З другої сторони, конкретні спроби "показати" Шевченка засобами мистецької прози — в зображеннях діялогів та життєвих ситуацій, наприклад, — частіше кінчаються приземленням і ущоденненням поета, ніж його апотеозом. Тракткування Шевченка в літературі потверджує застереження критика Дьйордя Лукача до зображення незвичайно масштабних осіб в історичній прозі: переконливо віддзеркалити їхню великість, тобто показати правомірність відношення між окремими їхніми діями і величиною їхнього загального досягнення, в рамках мистецького (у протилежності до наукового) зображення практично неможливо.⁶ У популярній свідомості, отже, побутують дві постаті Шевченка, які себе взаємно доповнюють: урочисто піднесена й фамільярна.

Існує також і горизонт сподівань щодо зображення суспільного середовища, пов'язаного в уяві читача з поняттям "Шевченко". Сюди належить у першу чергу протиставлення "пан-кріпак" та всі похідні від нього мотиви соціальної несправедливості, але також мальовнича мистецька богема Санкт Петербургу, серйозно наївний світ кирило-методіївців у Києві, і сальони більш-менш цивілізованої, навіть альтруїстичної, аристократії.

В Шевчуковому оповіданні "Чарівник", яке опубліковане у збірці *Долина джерел* (1981), ці горизонти сподівань ні в чому не переступається. Зустрічається тут необхідне приземлення поета — він же "широкоплечий вусатий дядечко" (188),⁷ який допомагає загубленій дівчинці знайти в Києві дорогу додому. Оповідання

втілює декілька несподіваних "тез" про Шевченка. Він перериває малювання, щоб розрадити й врятувати малу Настуньку, отже (доказ його гуманности) для нього *люди* — перша цінність, мистецтво — друга. Він з'єднує розлучених дочку й матір, отже (алегорія його суспільно-національної місії) він відтворює органічну єдність, що її символізує в Шевченковій поезії родина, а особливо діти й мати. Він без труду, лагідно й грайливо добуває від дівчинки ті інформації, які потрібні для того, щоб завести її додому, хоч вона власними силами туди не потрапила б, отже (алегорія його каталізаторської історичної ролі) він уміє перетворити хаос наївного й безнапрямого бажання у програму цілеспрямованої дії. А щоб людина, навантажена таким символічним змістом, не виглядала аж надто буденною й неформальною, їй надається авреоло: "Дядько стояв на пагорбі [п'єдесталь — *М. П.*], і вся його постать була оторочена зусібіч жовтавим світлим обрамленням" (188).

Додаткового значення набирає оповідання "Чарівник", коли його розглянути поруч із трохи довшим твором "Постріл" з тієї самої збірки. Тут зображено іншого українського поета XIX століття, Амвросія Метлинського. Шевчук розгортає в його характері протиріччя між свідомим, ненаситним бажанням бути поетом і недостатністю поетичного таланту. Приятель Метлинського Микола Костомаров називає його творчість, і свою, "професорською лірикою": вона не витримує порівняння з "Тарасовими віршами" (215).

Коли розглянути ці два оповідання разом, стає очевидним зачин теорії про роди мистецької творчости. Природній, геніяльній творчості протиставлено надуману, штучну. Не тяжко тут пізнати відлуння Шіллерових категорій "наївної" та "сантиментальної" поезії, хоч у Шіллера це категорії в першу чергу історичні (в розвитку культур "наївне" звичайно передує "сантиментальному"), а в Шевчука — психологічні. Якщо ставити питання тільки про пізнавальне надбання, яке ці твори пропонують читачеві, можна сказати, що вони просто описові: вони вказують на різні розположення духу, які стають спонуканами до мистецької творчости. Аргументація оповідань навмисне обмежена і скромна. Вона не ставить під знак запиту встановлених моделей інтерпретації минулого. Навпаки, своєю обережністю вона є дитиною свого часу і вкладається в культурно-політичний контекст ранніх 80-их років, коли твори "Чарівник" і "Постріл" побачили світ — періоду, який ще належав, за сучасною термінологією, до брежнєвського "застою".

Зовсім інша річ — великий розміром та амбітний естетичним задумом роман *Три листки за вікном*, у якому трактування історії взагалі, і доби Шевченка зокрібно, виступає далеко поза рамки горизонту сподівань та вражає своєю чималою оригінальністю. Мабуть

тому цей роман став одним із небагатьох творів української літератури, що були сприйняті як вираз духу перебудови й гласности. Саме за цей твір Валеріїві Шевчукові було надано Державну премію Української РСР ім. Т. Шевченка.

Оскільки роман *Три листки* ще не обговорювався в українському літературознавстві Заходу, його слід тут, хоч схематично, описати. Твір складається з трьох частин. Дія першої частини відбувається в XVII столітті, другої — у XVIII, третьої — у середині XIX, за царювання Миколи I, починаючи 1849 р., незабаром після розгрому Кирило-Методіївського братства в Києві. Всі три розповіді ведуться від першої особи. Вони належать представникам різних генерацій одного роду і документують поступове звукування можливостей людського духу. Три століття, на тлі яких розвиваються три репрезентативні автобіографії, збігаються з періодом перетворення придніпрянської України з автономного гетьманату в жменю імперських провінцій. У першій частині Ілля Турчиновський, людина барокко, виходить у світ на сквородинську мандрівку й шукання. На кожному кроці його зустрічає кривда і ворожість; його супроводжує насмішувата й всюдисуща фігура персоніфікованого Страху; йому доводиться раз-у-раз тікати від життєвих ситуацій. Однак Ілля Турчиновський не просто бореться за вижиття. Зміст його існування полягає в самовизначених завданнях: пізнавати та повчати. Він шукає "мудрість передвічну" і відчуває в собі існування "сокровених слів", які в нього "на кінчику язика" (28). Він намагається виявити цю невимовну мудрість, втілюючи її в притчах, а потім у драмі з інтермедіями. "Система" передвічної мудрости Турчиновського настільки скомплікована, що її тут годі детально описати. Вистачить ствердити, що вона складається з низки етичних постулатів; хто згідно з ними живе, тому обіцяється подвійна нагорода життєвого спокою і глибинного пізнання дійсности.

У другій розповіді Петро Турчиновський, внук Іллі, представник доби просвітництва, також шукає. Його шукання, однак, відбуваються в рамках державного замовлення: він, канцелярист гетьманського уряду, досліджує загадкову долю свого однойменника Петра, якого вбили невідомі злочинці. У спробах раціонально вияснити злочин, Турчиновський натрапляє на розповіді про інших "Петрів утекших" — людей, що шезли, тікаючи від ворожого й чужого для них світу. Загадка піддається раціонально-детективним здібностям Турчиновського, який доводить, що злочин був умотивований релігійним переконанням дяка Степана Савича. Повірівши, що появився новий месія, Савич убив людину, яка могла, на його думку, цього месію зрадити. На свій час — так вказує логіка твору — акт Савича вже історично відсталий: ненадійність його містичного переконання демонструється холод-

ними фактами. Псевдомесія — це якийсь козак Петро, якого нарешті арештує і смертно карає гетьманський уряд.

Але Петра Турчиновського, скептика доби просвітництва, не вдовольняє відкриття формальної "правди" про злочин; навпаки, він сам при закінченні роману пізнає свою власну бароккову "утеклість", тобто невлаштованість у цьому світі, яку він прагне компенсувати одруженням та стабілізацією свого щоденного побуту. У перспективі цілого твору, однак, таке бажання забезпечитися найочевиднішим символом притулку виявляється хибним: воно є першим кроком до філістерської втечі у вузьке коло власних вигод та інтересів, що в третій частині роману зазнає суцільної демонізації.

Третю частину роману розповідає постать із багатозначним найменням: Кириак Автомонович Сатановський, гротескна фігура в бройгелівському світі імперії Миколи I. Риси Сатановського частинно належать до царини фантастики. Йому притаманна химерна здібність невидимо приєднуватися до тіней інших людей, непомітно супроводжувати їх у найінтимніших ситуаціях, і таким чином проникати в низькі й скандальні секрети їхнього приватного життя.

Маємо тут справу, очевидно, з варіантом романтичного мотиву загубленої тіні, що його популяризував особливо Адельберт фон Шаміссо своїм оповіданням *Петер Шлеміль* (1814), у якому герой продає свою тень "сірому чоловікові", демонічному спокусникові, і в ту ж мить стає об'єктом жаху в людському суспільстві. (До речі, Шевчук міг ознайомитися з твором Шаміссо в українському виданні 1966 р. Воно появилосся післямовою Євгена Сверстюка, в якій загадковий символ втрати тіні пов'язується з біографічним фактом авторової втрати своєї батьківщини, Франції). Одна з важливих різниць у використанні мотиву обома авторами полягає в тому, що в Шевчука дияволоподібний персонаж не забирає тіні в її власника, а тільки непомітно користується нею. У *Трьох листках*, отже, не відбувається та втрата тіні, яка в Шаміссо ставить героя віч-на-віч з проблематикою власної ідентичності і змушує його глибше пізнати своє "я". Обивателі, що на їхніх тінях їздить Сатановський, так і не зазнають прозріння. Вони залишаються такими, якими були.

Для чіткішого виявлення суті літературного "світу", що його витворює Шевчук, корисно звернути увагу і на одну спільну рису *Трьох листків* і *Шлемія*. У Шаміссо демон-спокусник, представник економічних процесів та світоглядних форм, яким автор надає різко негативну оцінку,⁸ не сприймається суспільним загалом як чужий йому елемент. Так і в Шевчука. Центральною, і для свого суспільного оточення типичною, постаттю є сам спокусник Сатановський. "Нормальний" світ не протистоїть Сатановському, а є

його природним середовищем. Йому не доводиться спокушати жителів цього світу, бо вони вже суцільно прокляті (405).

У триптиху *Трьох листків*, отже, розвивається трьохетапна історія пізнавальних прагнень людини на територіях України як історія занепаду. Ілля Турчиновський шукає позачасову істину, як самоціль. Петро Турчиновський намагається встановити об'єктивні факти в рамках правосуддя Гетьманщини, тобто ради державного порядку. Сатановський, дитина царської імперії, не шукає ні одкровення, ні фактів. Світ для нього є відомий від початку: споглядання призводить не до нового пізнання, а просто до завжди нових потверджень безмежної підлости всього суспільного оточення. Документом такого світосприймання є "Чорна книга" Сатановського — запис інтриг та поганих історій, які відображають те, що він вважає "дійсністю", і, мов порнографія, хвилюють його своєю відразливістю.

Не дивно, що особа Шевченка існує тільки на периферіях світу Сатановського. Однак сюжетний зв'язок між ним існує. Сатановський навчався в Київському університеті за часів Кирило-Методіївського братства; був на тих же курсах, що зрадник братства студент Петров (349); він знає, що в наслідок доносу Петрова "тяжко постраждав професор Костомаров зі своїми товаришами" (349). Але він настільки вірогідний імперії, що й на такі явища очевидної несправедливості супроти знайомих реагує тільки строго ортодоксальними штампами. Погляди ліберальнішого співбесідника він рішучо заперечує:

— А ви самі, — спитав я, нахилиючись над столом, — не чуєтеся на гріхах? От недавно висловили ідею про федерацію слов'ян, а це супротивна існуючому ладу думка. Чи не чули ви про кирилометодіївців, а серед них такого собі художника Шевченка, котрий замість малювати писав обридливі вірші? (334)

Сатановський своїм прізвищем наближений до поняття Антихриста; його можна б розглядати ще й як Антишевченка. Він же вчитель, але не завдяки поетичному надхненню, а завдяки казенному призначенню. Він виховує не вільних душ, а вірних підданих імперії. Він нехтує своєю національною приналежністю, вважаючи, що він "малоросіянин, ... але не з тих, хто виділяє їх в особливе плем'я" (348). У відношенні до свого середовища він займає позицію моральної і політичної капітуляції: "облагороджувати світ й чинити його ліпшим я не мав нахабства" (291); "не моє діло поліпшувати світ чи йому співчувати" (432).

Антишевченко, отже, є ідеально пристосованим громадянином антисвіту, яким є російська імперія. Роман пропонує читачеві безліч гротескних картин бюрократизму, ірраціональності,

нелюдності, які належать до стану природи в цьому середовищі, що його влучно характеризує топос "переверненого світу" (*ordo inversus*). Хабарництво, корупція, непотизм, сваволя можновладців тут узагальнені. В офіційних колах панує суцільна неефективність і марнотратство часу і людських засобів. Єдиний шлях до справедливості — це донос, єдиний шлях до авансу в службі — лицемірство й підлабузництво. Єдині раціональні основи для практичної моралі в такому антисвіті — це підлість і цинізм, а людина, яка мотивує свої вчинки добротою, стає в оцінці загалу безнадійним диваком (449). "Як уберегтися в цьому світі чесному чоловікові, як йому залишитися з чесною душею та сумлінням?" (346), розпачливо запитує станційний смотритель, виняткова людина, яка всупереч загальній практиці не бажає обкрадати переїжджених пасажирів.

Таке зображення доби Шевченка в українській літературі нове; воно виступає поза звичний горизонт сподівань. Зображення суто "соціальних суперечностей пізнього феодалізму", яке мало б зобов'язувати послідовно марксистсько-ленінський текст про XIX століття, тут просто не існує. Соціальний діапазон роману навмисне вузький. Селян, наприклад, у творі немає, мабуть не тільки тому, що вони за правилами соціально-психологічної вірогідності не могли б входити в круг зору нарратора-чиновника, а й через те, що об'єктом сатирично-критичного наświetлення є не пригноблення кляси клясою (воно в українській радянській літературі вже досхочу опрацьоване). Цим об'єктом є імперія як структура: її бюрократизм, її централізм, її одержимість порядком, яка парадоксально породжує несамовитий і жорстокий безпорядок. Роман гротескно змальовує також і територіально-адміністративну абсурдність централізації всіх вертикальних ліній авторитету: щоб боротися з корупцією у Зв'язелі на Волині треба, ризкуючи безпекою й майном, принести донос самому цареві, а потім чекати, щоб відповідна постанова пройшла від Санкт Петербургу, через Великого Князя Константина Павловича у Варшаві, через генерал-губернатора в Житомирі, і нарешті вернулася на місце заповідної кривди.⁹ На кожному кроці доводиться поборювати перешкоди казкових розмірів. Гірше того, направити одну несправедливість імперія спроможна тільки дорогою заповідання інших: за те, наприклад, що Великий Князь примушений проти своєї волі вислати комісію для дослідження хронічного хабарництва волинського генерал-губернатора, він мстить фізично на своєму ад'ютантові.

Деякі літературні засоби, за допомогою яких у *Трьох листках* відбувається розмасковування імперії, відомі нам з німецької романтичної літератури, зокрема твори Е. Т. А. Гофмана. Повністю відчужене суспільство, в якому індивід не має найменшої можли-

вості на те, щоб співдіяти у визначенні політичного шляху власної країни, а й формувати свою приватну долю, віддзеркалюється в понятті автомата. Сам патронімік Сатановського — "Автомонович" — калямбурно вказує на зв'язок цього персонажа з картиною суспільства як бездушного механізму. Це підтверджує його визначення суспільної функції власної вчительської професії: "Ми готуємо цих дітей стати колішатками до велетенської людської машини, якою є наша імперія, але чи не колішатка ми самі? Чи не механічною стаю я лялькою, сидячи за цією кафедрою..." (400). Відома нам з Гофмана також і атмосфера химерності ("Unheimlichkeit"), що витворюється як через накопичення гротескних деталей із життя імперії, так і через постійні натяки на пекельні риси Сатановського і його позаприродне ставлення до людських тіней.

Є такий рівень інтерпретації твору, який прочитав би Шевчукову критику імперії як езопівську алегорію сучасного бюрократизму в Радянському Союзі — алегорію в душі, що його вимагає теперішній курс на "гласність" та критику застійних явищ у радянському суспільстві. "Образ Сатановського", пише Григорій Ключек, "допомагає нам зрозуміти психологічну природу сучасного чиновника-бюрократа глибше і точніше, ніж багато творів, побудованих на сьогоднішньому матеріалі".¹⁰ За критику, таку близьку до духу часу, Ключек і номінував Шевчука на здобуття Шевченківської премії.

Але таке прочитання Шевченкової доби в романі Шевчука було б дещо неповне. Гірше того, воно було б можливим тільки тоді, коли б ігнорувати аргумент, закладений у тричастинну структуру твору. Бож у кожній його частині духовні прагнення центрального персонажа нижчі, ніж у попередній, а рівень включеності в мережу державного контролю — вищий. І неможливо не відчитати тут історіософської тези (вона навіть і не має тієї самозахисної двозначності, яка звичайно притаманна езопівським висловам): чим повніше включення людини в раціональність, що її визначає держава, тим більш обмежені її можливості розвивати автономне життя духу.

Цього радянські критики офіційно признати не могли. Микола Жулинський, критик чималої проникливості, у передмові до *Трьох листків*, мабуть, відчуває потребу оборонити роман заздалегідь перед можливими нападами ортодоксальної критики та намагається витворити враження, неначе в *Трьох листках* критикується світобачення доби барокко й самого Іллі Турчиновського, який ніби "замкнений у собі забобонами, схоластичними уявленнями".¹¹ Очевидний факт, що в романі найвищий рівень свободи й самопізнання досягає таки Ілля, читач мусить побачити без помочі критика.

Між етапом Петра Турчиновського, десь при кінці Гетьманщини, та періодом Антишевиченка Киріяка Автомоновича Сатановського завершилося те, що Горкгаймер І Адорно свого часу назвали "діалектикою просвітництва":¹² такі, ніби самі по собі й позитивні процеси, як модернізація, раціоналізація, введення організаційної ефективності, перетворилися в протилежність і карикатуру самих себе.

На індивідуальному рівні виродження ідеалів і звичок думки доби просвітництва втілює сам Сатановський. Просвітительська любов до раціональних систем проявляється в нього спотворено, у формі, наприклад, проєкту регламентації системи покарань учнів у школах (414). Просвітительське замилювання чіткою класифікацією є і в Сатановського (він же "дослідник" людської природи), але його "людинознавчі" категорії віддзеркалюють світобачення крайньої цинічності й утилітаризму. Людські дії і думки діляться на "безпечне" і "небезпечне": "безпечне — це те, що не заважає нам жити й служити царю та вітчизні, ... а небезпечне — це те, що робить нас нещасливими" (333). "Просвічена", але безстидно егоцентрична антропология Сатановського розподіляє людей то на три категорії: "одні мною брідяться, а інші мене побоюються. Є ще й треті: ті й брідяться, і побоюються" (349), то на дві: "Розкладаю людей на дві категорії, незважаючи на їхній маєтковий стан та місце на маєтковій драбині: є істоти — «з історією», непересічні, цікаві, і без історії — тобто сіра маса, до якої мені немає ніякого діла" (347).

Зовсім аналогічно на рівні держави: принципи просвітництва, вжиті для збереження при владі автократії та для підкорення території, народів і індивідів, створили монстра ірраціональності — імперію, місце, де сатана-Сатановський споглядає те зло, що спотворена раціональність ввела в людину і світ.

У логіці роману, отже, прізвище нарратора має зовсім послідовне місце: людина з прізвищем "Сатановський", згідно з давно встановленими релігійними асоціаціями, повинна б проживати в пекельних місцях, і поле дії Сатановського, дійсно, є метафоричним пеклом. Як царська імперія, так і пекло є місцем страждання, безнадії і зла. Але аналогія між політичним і теологічним пеклами має і результати історіософського характеру і виявляється, що *Три листки* представляють нам не тільки діалектику, а й *есхатологію* просвітництва. Пекло, як відомо, є місце поза часом. У ньому закінчилася історія і почалася вічність. Формується, напевно, незалежно від свідомих намірів автора, глибоко песимістичний і страхітливий силогізм: якщо імперія доби Шевченка — пекло, а пекло — вічне, тоді імперія приречена продовжуватися без змін, во віки і віки.

---

1. *Історія української літератури*, т. VIII (Київ: АН УРСР, 1971), стор. 476-480; М. К. Наєнко, "Роман сьогоднішній", *Радянське літературознавство*, ч. 6, 1985, стор. 12.

2. "Він нам потрібен для підзарядки", інтерв'ю Валерія Шевчука з Іваном Безсмертним, *Молодь України*, 4 березня 1988.

3. Про стратегії приховування й виявлення езопівської аргументації див. Lev Loseff, «On the Beneficence of Censorship: Aesopian Language in Modern Russian Literature» (Мюнхен: Otto Sagner, 1984), зокр. стор. 50-52 і далі.

4. Див. Hans Robert Jauss, "Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft" у збірці «Rezeptionsästhetik: Theorie und Praxis», ред. Rainer Warning (Мюнхен: Wilhelm Fink, 1975), стор. 126-162.

5. Katerina Clark, *The Soviet Novel: «History as Ritual»* (Чикаго, Лондон: Chicago U. P., 1981).

6. Georg Lukacs, «The Historical Novel» (Гірмондсворт: Penguin, 1969), стор. 367.

7. Валерій Шевчук, *Долина джерел* (Київ: "Радянський письменник", 1981).

8. Marko Pavlyshyn, "Gold, Guilt and Scholarship. Adelbert von Chamisso's «Peter Schlemihl»", «German Quarterly», ч. 55, 1982, стор. 49-63.

9. Тут Шевчук, щоб зобразити скомплікованість ланцюга команди, потрактував історичний матеріал дещо вільно: Волинська губернія ані не підлягала конгресовому Королівству польському, ані не була очолювана генерал-губернатором.

10. Григорій Клочек, "Господар у «лісі людей»", *Літературна Україна*, ч. 8, 19 лютого 1987, стор. 3.

11. Микола Жулинський, "У вічному змаганні за істину", передмова до *Трьох листків за вікном*, стор. 5.

12. Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, «Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente» (Франкфурт на Майні: Fischer, 1969).

І ЗА ВЕЛИКИМ МУРОМ (Трас Шевченко і Китай)

Іван Чирко

Ой три шляхи широкії
Докупи зійшлися.
На чужину з України
Брати розійшлися.

Саме з цього вірша розпочалося знайомство китайців з творчістю Тараса Шевченка. Сталося це 1912 року, коли молодший брат видатного китайського письменника Лу Сіня (справжнє його ім'я Чжоу Шужень) Чжоу Цзожень вмістив у газеті рідного містечка Шаосін, що в провінції Чжецзян, кілька заміток про найвидатніших письменників російської імперії. В одній із них йшлося про життя та творчість Кобзаря, а поряд наводився текст цього вірша в перекладі з англійської.

Чжоу Цзожень, мабуть, уже тоді зрозумів: де б селяни не жили, в їхній долі, в їхніх почуттях, у їхній психології дуже багато спільного. Тож запальне слово будь-якого майстра, якою б мовою воно не було сказане, знайде відгук у душі кожного хлібороба і варте того, щоб його перекласти на мови всіх народів світу.

Бунтівне слово Тараса проторувало собі шлях за Великий китайський мур пізніше, ніж в інші країни світу. Перешкодою до цього була не відстань і не висота та неприступність того муру, що простягся вздовж північних кордонів Китаю майже на п'ять тисяч кілометрів, а насамперед політика великодержавного шовінізму та певного ізоляціонізму, якої притримувалися протягом тисячоліть правлячі кола. Назвавши свою країну "Чжунго", тобто "серединною державою", вони вважали її найпередовішою, найрозвиненішою у світі. Чому ж їй вчитися у "варварів", які оточували її з усіх боків? Минали віки, одна династія змінювала іншу, в політика залишалася незмінною. Так тривало майже до середини XIX ст., аж поки великі імперіялістичні держави не вирішили поділити "азіатського велетня" на сфери свого впливу, а з часом перетворити його на колонію. Лише після поразки у так званих "опійних війнах" китайці, нарешті, прийшли до висновку, що їхня країна давно вже не найпередовіша і не наймогутніша. Багато народів, яких вони досі зневажали, ставши на шлях індустріального розвитку, обігнали їх. Тож, щоб зберегти самостійність, слід було відмовитися від сповідуваних віками постулатів.

У пошуках відповіді на безліч висунених життям питань передова китайська інтелігенція звернулася до зарубіжної науки та

художньої літератури як до могутнього засобу впливу на свідомість народних мас, і зокрема до літератури революційної Росії, у якій з Китаєм було немало спільного. Інтерес посилювався у перших десятиліттях ХХ сторіччя. Китайці дістали змогу ознайомитися з творами Пушкіна, Лермонтова, Толстого, Достоєвського, Гоголя, Тургєнєва, Чехова, а потім завдяки зусиллям Лу Сіня та його однодумців на гієрогліфічне письмо були перекладені і твори Горького, Серафимовича, Фадєєва та ін. Проте Лу Сінь не обмежувався лише російською літературою. У своїх наполегливих пошуках він натрапив на *Загальну історію літератури* німецького вченого Густава Карпелеса, в якій його увагу привернув розділ про українську літературу. Лу Сінь без зволікань переклав цей розділ китайською мовою і надрукував у вересневому числі журналу *Сяшо юебао (Щомісячник прози)* за 1921 рік. Водночас у журналі вміщено перший переклад "Заповіту", зроблений Лу Сінем, але підписаний псевдонімом Тан Си, і переклад вірша "Сонце заходить, гори чорніють" під назвою "Роздуми й в'язниці", виконаний Мао Дунем.

Нова хвиля зацікавлення літературою народів СРСР і творчістю Шевченка зокрема піднялася після того, як гітлерівські війська напали на Радянський Союз. У січневому числі гуйлінського журналу *Ши чуаньзо (Поетична творчість)* за 1942 рік було надруковано широко довідку про життя та творчість поета і переклад кількох його віршів: "Заповіт", "Садок вишневий коло хати", "І виріє я на чужині", "Сон" ("На панщині пшеницю жала"), "Я нездужаю", "Якби ви знали, паничі" та інші. У червні того ж року в журналі *Чжунсу веньхуа (Китайська та радянська культура)*, що видавався у Чунціні, надруковано нові матеріали про Шевченка, а в листопаді у першому числі часопису *Сулянь вєні (Радянська література та мистецтво)*, що вийшов в окупованому Японією Шанхаї, вміщено ряд статей про поета (А. Богомольця, О. Корнійчука, К. Паустовського, В. Рогова), переклади "Автобіографії", віршів "Заповіт", "Сон" ("На панщині пшеницю жала"), два автопортрети Тараса Шевченка, а також факсиміле автографа "Заповіту".

Але по-справжньому широке знайомство з творчістю великого українського поета розгорнулося після встановлення в Китаї народно-демократичного ладу. Вірші Шевченка для китайського народу, переважно більшість якого складає селянство, близькі і зрозумілі.

Поезії Шевченка появляються окремими циклами та добірками в газетах, журналах та збірниках у перекладах відомого китайського літературознавця і перекладача Ге Баоцюаня та інших. Три вірші Шевченка в перекладі Мен Хая включено до збірника *Дитяча література народів СРСР*, що вийшов у видавництві "Епоха" в 1949 р. "Східно-китайське видавництво" в 1951 р. видрукувало збірник *Радянська поезія*, до якого увійшли "Сон" та ще чотири вірші Шев-

ченка. Березневе число журналу *Івень* (*Перекладна література*) за 1954 рік надрукувало переклади віршів "Мені однаково", "Муза", "Сестрі", "Якосьто йдучи уночі...". Тут же було подано автопортрет Шевченка та репродукції трьох його картин. У 1961 р. перекладач Дін Сінпяо познайомив китайських читачів з прозовими творами Тараса Шевченка — повістями "Музикант" і "Художник".

Соті роковини з дня смерти поета відзначалися в Китаї досить широко. У газетах та журналах було вміщено ряд нових поетичних перекладів, кілька статей та наукових досліджень про життя і творчість Шевченка. "Великий поет, незламний борець" — таку назву мала стаття Чжан Тєсяна в третьому числі журналу Спілки письменників Китаю *Вєньбао*. У статті "Співець народних повстань" у другому числі журналу *Світова література* Сунь Вєй розповів про життя поета, зробив аналіз кількох його творів. Центральні китайські газети надрукували переклади окремих віршів Шевченка і вмістили докладну інформацію про урочистий вечір, що відбувся в Пекіні, дали повний виклад вступної промови Мао Дуня та доповіді професора Цао Цзінхуа під назвою: "Донеси, весняний вітре, і наше «незле тихе слово» до Тараса".

Величезним успіхом користувався в Китаї кінофільм Київської кіностудії ім. Довженка "Тарас Шевченко". Сценарій фільму на вимогу широких громадських кіл було перекладено китайською мовою і видано масовим тиражем.

Кінець 1960-их та 1970-ті роки для перекладної класичної літератури в Китаї можна назвати "мертвим сезоном". Не здійснився проєкт видання тритомної збірки творів Тараса Шевченка, розроблений видавництвом "Шанхайська література" (упорядником, редактором та одним із перекладачів цього видання був Ге Баоцюань). Робота над перекладами та виданням була повністю припинена, а те, що вийшло досі, безжалісно перетворювалося на макулатуру. Проте народ, що вже встиг прилучитися до кращих надбань світової класичної літератури, довго тримати в культурній ізоляції неможливо.

Уже в кінці 1970-их років появляються окремі переклади творів російської літератури, засвідчивши той безперечний факт, що політика культурної ізоляції не витримала натиску часу. І справді, за останні десять років китайською мовою вийшло чимало книжок російської класичної і сучасної літератур та літератур народів СРСР, у тому числі понад два десятки книжок українських письменників. Дочекався свого часу і збірник творів Шевченка. Видати його в такому обсязі, як це плянувалося в 1964 році, покищо не було можливості, тому Ге Баоцюань відібрав лише 80 віршів та поем, звірів їх з українським оригіналом, оскільки вони до цього були перекладені з російської мови, наново все відредагував, уніфікував написи власних імен, прізвищ, географічних назв. Для ілюстрації

видання було використано три автопортрети Шевченка та 15 малюнків українських художників з українського видання *Кобзаря* 1963 р. Всю роботу по підготові Ге Баоцюаню довелося взяти на себе, оскільки два інших перекладачі вже не могли взяти в ній участі (Чжан Тесян був прикутий до ліжка, а Мен Хай помер у 1980 р.). Він переклав "Автобіографію", ранні балади й поеми "Причинна", "Катерина", "Тополя" та 24 вірші. Переклад поем "Сон" ("У всякого своя доля"), "Кавказ" та 30 віршів належать Чжанові Тесяню. Ще дві поеми — "Єретик" та "Наймичка" і 18 віршів перекладені Мен Хаєм, а переклад "Гайдамаків" здійснив Жень Жунжун.

Ге Баоцюаню належить передмова до видання. В ній докладно висвітлено життєвий і творчий шлях поета. Ге Баоцюань відзначає багатогранність таланту Кобзаря, аналізує його прозові та драматичні твори, характеризує доробок Шевченка як художника.

Робота щодо дальшого ознайомлення китайських читачів з творчістю Шевченка на цьому не припинилася. Журнал *Сулянь веньсюе (Радянська література)* у другому числі за 1984 р. вмістив перекладені Лань Манем вірші "Тече вода в синє море", "Заворожи мені, волхве", "Неначе степом чумаки", "Лічу в неволі дні і ночі", "Сестрі" та "Колись дурною головою". У цьому ж числі надруковано статтю літературознавця Бянь Юя про Шевченка.

В кінці 1985 року Народне видавництво провінції Хунань видало нову збірку віршів та поем Шевченка в серії, присвяченій надбанням світової поезії. До збірки увійшли "Катерина", "Тополя", "Мар'яна-черниця", "Сова", "Наймичка" та 86 віршів. Усі переклади виконав і передмову до цього написав Лань Мань. Він захопився творчістю українського поета ще в 1939 році.

А нещодавно газети сповістили, що Ге Баоцюань (нині почесний доктор Московського державного університету) розгорнув роботу щодо перекладу і підготовки до видання китайською мовою *Кобзаря* у повному обсязі. В основу роботи цього разу покладено українське видання. Книжку плянують видати до 175-річчя з дня народження поета.

ШЕВЧЕНКО В ЯПОНІЇ

Казуо Накаї

Мабуть, найбільш відома в Японії українська постать — це Тарас Шевченко. До того ж, шевченкознавство в Японії має вже понад 60-річну історію: японська громадськість вперше почула ім'я великого українського поета на початку 20-их років. Бібліографія в цій ділянці — статті й есеї про Шевченка, переклади його творів тощо — налічує понад 70 позицій.

Познайомили японську публіку з Шевченком головним чином Тейске Шібуя й Катсуске Коматсу. Прочитавши коротку біографію Шевченка, сімнадцятирічний син бідного селянина Шібуя був глибоко зворушений долею українського поета.

Шібуя присвятив Шевченкові свою першу збірку поезій *Крик у полях (Нора ні sakeбу)*, яка вийшла в 1926 році³¹: "Присвячую цю збірку скромних віршів / не раз ув'язненому перед розкріпаченням у Росії / поетові-кріпакові Тарасу Шевченкові, / який безнастанно закликав до звільнення кріпаків. / Його рукописи, закопані в землю, знайшли й спалили, / а його самого зрештою розстріляли в московській тюрмі. / А також моїм пригнобленим братам і сестрам — присвячую. Автор".

Друге видання цієї збірки (1964 р. з нагоди 150-річчя народження Шевченка) також було присвячене Шевченкові⁴¹. В ньому Шібуя виправив свою присвяту: "Борючись за розкріпачення / навіть протягом 10 років заслання, / поет-кріпак з України / писав вірші і малював. / Відзначаючи пам'ять Тараса Шевченка з нагоди 150-річчя його народження, / йому і його братам у Японії / цю збірку скромних віршів / я знову присвячую". Збірка містить спеціально написані для цього видання статті Миколи Михайлова і Олеса Гончара.

Виходець із бідної селянської сім'ї, Тейске Шібуя був активним учасником селянського й соціалістичного руху в Японії і з великим співчуттям ставився до життя Шевченка та його боротьби проти російського царату. Шібуя ототожнював власне життя й боротьбу з Шевченковою долею. Тому Шібуя вбачав в Шевченкові "поета-кріпака" або "поета-революціонера" — образ Шевченка, який, хоч і односторонній, переважав на радянській Україні в двадцятих роках. Оскільки саме Шібуя вперше ознайомив японську громадськість із Шевченком, ім'я українського поета перед війною було відоме лише малому колу соціалістів та лівих. Отже, будучи найвизначнішим шанувальником Шевченка в Японії, Тейске Шібуя від самого початку створив доволі односторонній портрет Шевченка.

Переклад з англійської. — *Ред.*

Перші переклади Шевченкових віршів на японську мову появились щойно після Другої світової війни. Першим перекладачем Шевченка в Японії був Гачіро Тазава, який 1949 року опублікував Шевченкову "Молитву" та ще чотири вірші.¹ Тазава також друкував переклади з Шевченка в 1951,² 1955⁴ і 1961⁹ роках.

У 1955 р. Такаші Джуге опублікував переклади 27 віршів Шевченка, написаних під час і після заслання, починаючи від "Думи мої, думи" і кінчаючи віршем "Чи не покинуть нам, небого".³ Це прекрасні переклади, в яких Шевченків поетичний світ дуже вдало передано японською мовою. Японські переклади Джуге досі, мабуть, найкращі.

У 1957-1959 рр. Катсуске Коматсу переклав "Кавказ", "Сон" та інші твори Шевченка^{5,6}. 1959 р. він переклав також усі вісім віршів, які ввійшли до першого *Кобзаря* (1840).⁷ У 1964 р. видавництво Кокубунша видало *Збірник поезій Шевченка. Як умру з нагоди 150-річчя народження поета*.¹⁰ Дотепер це єдине окреме видання Шевченкових творів у Японії. Збірка містить 26 віршів, написаних між 1839 і 1861 рр., у перекладах чотирьох японських авторів. Наклад цієї збірки вже вичерпаний, і її дуже важко знайти. На жаль, досі немає в перекладі японською мовою деяких важливих поезій Шевченка, як, наприклад, поеми "Гайдамаки". До того ж, більшу частину перекладів зроблено не з українських оригіналів, а з російських перекладів.

Переважає більшість наукових статей про Шевченка належить перу Катсуске Коматсу. Коматсу — нині професор емерит Інституту іноземних мов у Кобе, автор 15 статей про Шевченка, опублікованих від 1948 до 1978 року в анналах інституту. У 1948 р. Коматсу написав статтю п. з. "Поет Шевченко",¹⁵ у якій дав загальний огляд життя й творчості поета. Це перша академічна стаття про Шевченка в Японії. Основним джерелом для Коматсу був Шевченків "Щоденник", що його поет почав писати наприкінці свого заслання і продовжував після звільнення. Автор статті розглянув поняття "свободи" як один із головних мотивів у творчості поета. Він також звернув увагу на відмінності в зображенні Петра I у творях Пушкіна й Шевченка. Через відсутність матеріялів, деякі твердження Коматсу неправильні. Проте ця стаття цінна тим, що відкрила ділянку шевченкознавства, раніше невідому в Японії.

У 1958 р. Коматсу опублікував статтю "Про Шевченкові вірші «Слепая» і «Тризна»,¹⁸ в якій ознайомив японського читача з російськими віршами Шевченка і розглянув, чому Шевченко писав деякі вірші російською мовою. 1961 року Коматсу написав статтю "Шевченко і Гоголь",²² в якій вказав на те, що хоча Шевченко й Гоголь ніколи не зустрічалися, Шевченко глибоко шанував Гоголя. В своїй останній статті 1978 р. "Шевченкові «Думи мої, думи...» (1839)"²⁹ Коматсу порівняв оригінал першого вірша в Шевчен-

ковому *Кобзарі* з його перекладами на російську й англійську мови та проаналізував зміст і форму твору. Він дійшов висновку, що форма цього вірша походить від ритму українського фолкльору і саме тому Шевченко став українським національним поетом.

Крім статей Катсуске Коматсу, недавно появилася стаття про Шевченка Такаюкі Мураї російською мовою, "Тейске Шібуя і Тарас Шевченко",³⁰ в якій автор розглянув великий вплив Шевченка на життя і творчість Тейске Шібуї. Мураї твердить, що головні теми і мотиви в Шібуїній збірці *Крик у полях* подібні до Шевченкових.

Шевченкознавство в Японії обмежується майже виключно піонерськими працями Катсуске Коматсу. Сподіваємося, що невдовзі появиться більше японських шевченкознавців. У японських бібліотеках зберігається багато матеріалів про Шевченка, збірки його творів та дослідження про нього українською й іншими мовами. Отже, існують умови для поширення шевченкознавства в Японії.

Декілька статей про Шевченка появились головню у зв'язку з відзначенням сотої річниці смерти поета. Йоїчі Фукушіма опублікував свої враження з відвідин у 1954 році Шевченківського музею в Києві.³² Він був чи не першим японським відвідувачем цього музею. В 1961 р. Тейске Шібуя написав статтю п. з. "Кріпак-поет Шевченко, який присвятив своє життя своїй батьківщині, мистецтву і революції. На відзначення сотої річниці його смерті".³³ Це популярний вступ до Шевченкового життя й творчості, які мало відомі пересічному японському читачеві. Того самого 1961 року Гачіро Тазава написав коротку статтю п. з. "На відзначення сотої річниці смерти Шевченка",³⁵ в якій описав життя і творчість поета досить популярно, але точно.

25 квітня 1961 р. в дільниці Токіо, Кудан, в японсько-радянському Товаристві відбулася зустріч з нагоди 100-річчя смерти Шевченка. Гостем на зустрічі був Олесь Гончар з України. Японська акторка Кйоко Секі читала вірші поета.³⁶ Один із найвидатніших японських журналістів 50-их і 60-их років Соїчі Оя відвідав Радянський Союз в 1961 році і опублікував дві книжки про свої враження.^{38,39} У своїх працях Оя дійшов до висновку, що уряд України перетворив Шевченка на національний символ і героя України для того, щоб мобілізувати український народ проти Росії.

Микола Михайлов, який відвідав Японію в 1961 році разом з Олесем Гончарем у складі радянської делегації, писав про Шевченка і Тейске Шібуя у книжці *Японці очима людини з Радянського Союзу*.⁴⁰ Михайлов відвідав місце народження Шібуї в префектурі Сайтама, де на нього справило глибоке враження, що понад 40 років тому відомості про українського поета дійшли до молодого жителя японського села.

У 1964 р. Тейске Шібуя опублікував спогад про своє перше

знайомство з творами Шевченка п. з. "Шевченко і я".⁴² Автор твердить, що на нього глибоко вплинули не тільки обставини Шевченкового життя, які нагадували йому власні, а й те, що, навіть вийшовши з кріпацтва, Шевченко не вважав себе вільним від внутрішнього кріпацтва у відсутності свободи для всіх українських і російських кріпаків. У статті Шібую назвав три книжки про російську літературу, в яких згадується ім'я Шевченка, що вийшли в Японії ще до того часу, як він вперше почув ім'я українського поета. (Т. Шібую помер 3-го січня 1989 р.). Гоїчі Матсунага в статті "Поява Тейске Шібую"⁴⁴ описав ставлення Шібуйі до Шевченка, ствердивши, що Шібую поєднав образ Шевченка-революціонера з власним образом і що цей образ вплинув на творчість Шібуйі та на його завзяту нелегальну діяльність перед Другою світовою війною.

Досі в Японії ще немає історії української літератури, ані навіть перекладу такої історії. Тому ім'я Шевченка згадується в книжках з історії російської літератури, яких у Японії досі вийшло понад 15. Ім'я Шевченка згадують в усіх цих працях, але інформації про поета в них дуже спрощені, обмежені до скупих біографічних даних. Доводиться чекати на ширшу біографію та на окрему історію української літератури. Ім'я Шевченка згадується в якихось 10-ти літературних словниках та енциклопедіях. Авторами цих гасел є Катсуске Коматсу і Гачіро Тазава.

Японське шевченкознавство ввійшло в радянське літературознавство. Знаємо п'ять праць на цю тему.⁴⁸⁻⁵² Серед них стаття Йошітаро Йокемури хоч коротка, проте є добрим вступом до шевченкознавства в Японії. Йокемура був видатним знавцем російської літератури в Японії протягом довгого часу.

Хоча шевченкознавство в Японії має порівняно довгу історію, та кількість і якість перекладів творів українського поета покищо недостатня. Наукові праці про Шевченка належать одному тільки авторові, Катсуске Коматсу, внаслідок чого Шевченко представлений неповно. Так само недостатньо розроблене значення Шевченка в українській історії і в українській літературі. Недавні досягнення в шевченкознавстві як на Україні, так і на Заході, мало відомі в Японії. Отже, залишилося ще чимало завдань у дальшому розвитку шевченкознавства в Японії.

БІБЛІОГРАФІЯ

ПЕРЕКЛАДИ

1. Тазава Гачіро, "Інорі" ("Молитва") та 4 інших віршів. *Росія бунгаку кенкю (Дослідження з російської літератури)*, 1949, т. 4, стор. 120-130.
2. Тазава Гачіро, "Гісан то бінбо га..." ("Страждання та злидні"). *Секаї*

кайго шішо (Збірник світової поезії визволення). В-во лізука шотен, 1951, 296 стор.

3. Джуге Такаші, "Вага утайо..." ("Думи мої, думи...") та 26 інших віршів. *Кіндаї рошія шішо* (Збірник новітньої російської поезії), в-во Мікаса шобо, 1955, 239 стор.

4. Тазава Гачіро, "Шіндара" ("Як умру") та 5 інших віршів. *Секаї шіджін зеншо* (Повний збірник світової поезії), т. 4, 1955, 372 стор.

5. Коматсу Катсуске, "Гіятої-онна" ("Наймичка"). *Куроопесу*, т. 25, 1957, ч. 8; "Юме" ("Сон"), там же, т. 27, 1957, ч. 12; "Кагуказу" ("Кавказ"), там же, т. 28, 1958, ч. 2; "Юрі но гана" ("Лілея"), "Суї но шо" ("Русалка"), там же, т. 30, 1958; "Ітанся" ("Сретик"), там же, т. 32, 1958; "Суїшінджю" ("Утоплена"), там же, т. 33, 1959, ч. 3.

6. Коматсу Катсуске, "Кагуказу" ("Кавказ"). *Рошія шішо* (Збірник російської поезії). Рошія бунгаку зеншо (Повне зібрання російської літератури), т. 27, в-во Шюдоша, 1958, 368 стор.

7. Коматсу Катсуске, "Кобузарі" ("Кобзар"), 8 віршів, *Секаї меішішо тайссеі* (Повне зібрання шедеврів світової поезії), в-во Гейбонша, 1959, т. 12, 406 стор.

8. Джуге Такаші. "Ямамічі коете Тані коете..." ("За горами, долинами...") та 5 інших віршів. *Кандаї Рошія шішо* (Збірник новітньої російської поезії), в-во Какугава бунко, 1961, 266 стор.

9. Тазава Гачіро, "Шіндара..." ("Як умру...") та 4 інших віршів. *Коннічі но Соренпо* (Радянський Союз сьогодні), ч. 5, 1961.

10. Шібуя Тейске, ред. *Шегученко шішо*. *Ватакші га шіндара* (Збірник поезій Шевченка. Як умру), в-во Кокубунша, 1964, 224 стор.

11. Коматсу Катсуске, "Кагуказу" ("Кавказ"). *Рошія шішо* (Збірник російської поезії). Рошія Собето бунгаку зеншо (Повне зібрання радянської літератури) 35 томів. В-во Гейбонша, 1966, 366 стор.

12. Кусака Сотокічі, "Юігон" ("Заповіт"). *Джуніа-бан секаї но ші* (Світова поезія. Збірка для молоді). Рошія Собето (Росія і Радянський Союз), т. 4, в-во Саера шобо, 1968, 240 стор.

13. Коматсу Катсуске, "Кагуказу" ("Кавказ"). *Кеттеі-бан Рошія бунгаку зеншо*. *Рошія шішо* (Найновіше повне зібрання творів російської літератури. Збірник російської поезії), т. 30, в-во Нігон букку курабу, 1971, 374 стор.

14. Ендо Тетсуо, *Гагакусеі* (Художник), 1987, 284 стор.

НАУКОВІ СТАТТІ

15. Коматсу Катсуске, "Шіджін Шегученко" ("Поет Шевченко"), *Гайджі ронсо* (Збірник нарисів), 1948, т. 2, ч. 1, стор. 19-26.

16. Коматсу Катсуске, "Укураїна бунгаку. Кенкю ното" ("Українська література. Дослідні записи"). *Кобе гайдзі кайгаку кінен ронбуншо*

(Пропам'ятний збірник в честь заснування Інституту іноземних мов у Кобе), 1949, стор. 177-205.

17. Коматсу Катсуске, "Шегученко но кото то карено «Джіжен»" ("Про Шевченка і його «Автобіографію»). *Куроопесу*, т. 29, квітень 1958.

18. Коматсу Катсуске, "Шегученко но «Слепая» то «Тризна» то ні тсуіте" ("Про Шевченкові вірші «Слепая» і «Тризна»"). *Кобе гаїдаї ронсо (Наукові праці Інституту іноземних мов у Кобе)*, т. 8, ч. 5, 1958, стор. 1-60.

19. Коматсу Катсуске, "Шегученко но даїчі шішо «Кобзар» ні тсуіте" ("Про Шевченкову першу збірку поезій «Кобзар»"). *Нігон Рошія бенгаку-каї каїго (Бюлетень японсько-російської літературної конференції)*.

20. Коматсу Катсуске, "Саїкін но Укураїна бунгаку" ("Недавня українська література"). *Секаї бунгаку (Світова література)*, 1958, ч. 21, стор. 47-49.

21. Коматсу Катсуске, "Шегученко но «повесучі» ні «тсуіте» 1" (Про Шевченкову «повість», 1). *Кобе гаїдаї ронсо (Наукові праці Інституту іноземних мов у Кобе)*, т. 10, чч. 3-4, 1960, стор. 105-121.

22. Коматсу Катсуске, "Шегученко то Гогол" (Шевченко і Гоголь). *Кобе гаїдаї ронсо (Наукові праці Інституту іноземних мов у Кобе)*, т. 12, ч. 1, 1961.

23. Коматсу Катсуске, "Шегученко но «Ніккі» ні тсуіте" (Про Шевченковий «Щоденник»). *Нігон Рошія бунгаку каї джушюнен кінен сокаї кенкю гококушю (Повний звіт із дослідної діяльності шодесятирічної японсько-російської літературної конференції)*, вересень 1961.

24. Коматсу Катсуске, "Шегученко ні тсуіте но обогакі" ("Замітка про Шевченка"). *Собєто кенкюшя кюкаї бенгакубу каїго (Бюлетень Товариства дослідників радянської літератури)*, ч. 4, липень 1961.

25. Коматсу Катсуске, "Шегученко но гекі сакугін ні тсуіте" ("Про Шевченкові драматичні твори"). *Кобе гаїдаї ронсо (Наукові праці Інституту іноземних мов у Кобе)*, ч. 2, т. 14, 1963, стор. 19-35.

26. Коматсу Катсуске, "Добурорюбогу но Шегученко гігю" ("Добролюбів про Шевченка"). *Кобе гаїдаї ронсо (Наукові праці Інституту іноземних мов у Кобе)*, т. 17, ч. 5, 1966, стор. 1-18.

27. Коматсу Катсуске, "Т. Г. Шегученко то Н. Г. Черунишегусукі — соно деаї то вакаре" ("Т. Г. Шевченко і Н. Г. Чернишевський — їхня зустріч і прощання"). *Кобе гаїдаї ронсо (Наукові праці Інституту іноземних мов у Кобе)*, т. 26, ч. 2, 1975, стор. 21-44.

28. Коматсу Катсуске, "Тсуругенену но «Восупомінанія о Шегученко» ні тсуіте" ("Про Тургенєва «Восупомінанія о Шевченко»"), там же, т. 27, ч. 5, 1975, стор. 5-24.

29. Коматсу Катсуске, "Шегученко но «Думи мої, думи мої...» (1839)" ["Шевченкові «Думи мої, думи мої...» (1839)"], там же, т. 29, ч. 2, 1978.

30. Мурай Такаюкі, "Шибуй Тейске и Тарас Шевченко". *Japanese Slavic and East European Studies*, 1985, ч. 6, стор. 113-130.

КРИТИКА, ЕСЕЇ, ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ ТОЩО

31. Шібуя Тейске, *Нора ні сакебу (Крик у полях)*, в-во Гейбонша, 1926.
32. Фукушіма Йюічі. *Шюудан ноджо но ганаші (Розповіді про нолгоспи)*. в-во Іванамі шіншю, 1956, 208 стор.
33. Шібуя Тейске, "Фурусато то гейджутсу то какумеі ні ікіта нодо шіджін Шегученко — шіго 100 нен кінен но тамені" ("Кріпак-поет Шевченко, який присвятив своє життя батьківщині, мистецтву і революції. На відзначення сотої річниці його смерти"). *Номін бунгаку (Література села)*, ч. 26, лютий 1961, стор. 136-137.
34. Шібуя Тейске, "Нодо шіджін Шегученко — шіго 100 нен кінен но таме" ("Поет-кріпак Шевченко. На відзначення сотої річниці його смерти"). *Шін Нігон бунгаку (Нова японська література)*, т. 16, 1961, ч. 3, стор. 178-180.
35. Тазава Гачіро, "Шегученко шіго 100 нен кінен ні йосете" ("На відзначення сотої річниці смерти Шевченка"). *Акагата (Червоний прапор)*, 10 березня 1961.
36. "Тарас Шегученко ботсуго гякунен саї гіраку" ("Відзначення сотої річниці смерти Шевченка"). *Нігон то Собето (Японія і Радянський Союз)*, 15 травня 1961.
37. Нінагава Юзуру, *Рошія бунгаку но табі (Подорож у російську літературу)*. Видавничий відділ Конференції над дослідженням соціальної думки. В-во Гендаі кйюгі бунко, 1961, 237 стор.
38. Оя Соічі, *Коно ме де міта сорен (Радянський Союз моїми очима)*, в-во Кобунша Каппа букксу, 1962.
39. Оя Соічі, "Сорен но ура кайдо о іку" ("Мандрівка небитими шляхами Радянського Союзу"). *Бунгей шундзю шінша (Літературна весна і осінь)*, березень 1962.
40. Мігаірогу Нікорай (Микола Михайлов). *Сорен-джін но міта нігон-джін (Японці очима людини з Радянського Союзу)*. Переклад Татсуо Куроди. В-во Шісейдо, 1963, 340 стор.
41. Шібуя Тейске, *Теігон: нора ні сакебу (Крик у полях. Справжня книжка)*, в-во Гейбонша, 1964.
42. Шібуя Тейске, "Шегученко то ватакші" ("Шевченко і я"). *Бунка гіорон (Культурний огляд)*, 1964, ч. 30, стор. 92-95.
43. Кімура Гіроші, *Рошія бунгаку но фурусато (Батьківщина російської літератури)*, в-во Гоікуша Кара-букксу, 1966, 153 стор.
44. Матсунага Гоічі, *Нігон номіш ші ші (Історія японської поезії)*, т. 1, 1967, 614 стор.
45. Шібуя Тейске, *Номін аіші — но но тамашіі то кодо но кіроку (Селянська елегія: Документ душі і діяльності на полях)*, т. 1 в-во Шосошобо, 1970, 707 стор.
46. Шібуя Тейске, *Гіорон шю "Даічі ні кізаму — номін аіші но шюген" (Збірка рецензій "Викарбовано у землі. Сумна історія селянства")*, в-во Шін Джімбутсу Орайша, 1974, 337 стор.

47. Ясуда Тсунео, *Дваі но шісо* — Шібуя Гейске рон (Про Тейске Шібуя), в-во Шосошобо, 1981, 467 стор.

48. Шібуя Тейске і Мугаі Такаюкі (ред. і перекл.) *Шегученко шішо*, в-во Ренгашобо — Шінші, 1988, 443 стор.

РАДЯНСЬКІ ВИДАННЯ ПРО ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО В ЯПОНІЇ

49. Коматсу Катсуске, "Юігон" ("Заповіт"), Київ, 1960.

50. *Тарас Шевченко*, Москва, 1962.

51. Йокемура Йошітаро, "Шевченко в Японії". *Шевченко и мировая культура*, Москва, 1964.

52. Шібуя Тейске, "Чую пісні України", *Літературна Україна*, 9 березня 1965.

53. *Шевченківський словник*, Київ, 1977-1978, (Гасла: "Коматсу Катсуске", "Японська література і Т. Г. Шевченко", "Шібуя Тейске", "Куроода Татсуо").

ЗОРОВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ «ГАЙДАМАКІВ»

Василь Барладяну

Історія нашої культури, на превеликий жаль, ще не знає наукової праці про інтерпретацію творчості Тараса Шевченка в живописі і графіці. Було лише зроблено спробу звернути на це увагу. У 1968 р. Олександр Овдiєнко видав невеличкий альбом з вибраними ілюстраціями до *Кобзаря*.¹ У вступній статті укладач перерахував художників-ілюстраторів *Кобзаря*, але навіть не обмовився, хто з них зумів бодай приблизно унаочнити текст того чи іншого поетичного твору Шевченка. Адже саме це має значення для історії українського мистецтва, зокрема, книжкової графіки, а також для педагогіки. Остання змогла б за допомогою зримих образів показати школярам художній світ великого поета і в такий спосіб повернути словесній розповіді хоча б видимість колишньої реальності.

Автори численних монографій про Шевченка, згадуючи того чи іншого ілюстратора творів "нескореного Прометей", мають на меті одне — підкреслити популярність поета та його вплив на дореволюційних і сучасних художників.

Та коли уважні очі проглянуть ілюстрації хоча б кількох художників, то помітять не тільки те, наскільки живописний чи графічний образ відповідає образам Шевченка, але й те, що бачили або намагалися побачити у творчості поета представники різних верств суспільства, художніх та ідеологічних течій.

Від перших ілюстраторів Якова де Бальмена і Михайла Башилова до нашої сучасниці Софії Караффи-Корбут проліг цікавий і складний шлях еволюції зорового відтворення та тлумачення поетичного світу *Кобзаря*.

На цьому шляху велику славу здобув художник Опанас Сластьон (1855-1933) як ілюстратор поеми *Гайдамаки*. Пізньої осені 1885 року він видав у Відні цю поему з 14-ма великими та 35-ма малими ілюстраціями. На початку 1886 р. поему з ілюстраціями Сластьона було видано і в Петербурзі з передмовою Дмитра Яворницького. Два примірники петербурзького видання є в Науковій бібліотеці Одеського університету.

Завдяки Сластьонові навіть зовнішність сторінок поеми, що

---

¹ Передруковуємо без відома і згоди автора з журналу *Кафедра* (Харків—Львів), ч. 2, 1988. — *Ред.*

Софія Караффа-Корбут, *Голота*, 1963

відкрила нову епоху в історії української літератури, набула монументальності. І це сприяло розширенню кола шанувальників українського поета. Вітаючи вихід книжки, Василь Горленко писав: "Робота молодого художника О. Г. Сластьона є ніби першою спробою ілюстрації цілого твору та й чи не першою серією на тему історії України".

Ілюстрації до *Гайдамаків* сподобалися і Іллі Рєпінові. Він заявив: "Наш Сластьон — чудовий ілюстратор, баздоганний рисувальник, тонкий знавець козацького побуту". Водночас він і зауважив своєму другові, що "в його *Гайдамаках* немає експресії, немає шевченківського газарду".

Ілля Рєпін з дитинства розумівся на тонкощах поезії Шевченка, й тому з ним ніхто не сперечався. І все ж Сластьон став першим серйозним ілюстратором творів Шевченка. Хоча його малюнкам і бракувало "експресії" та "шевченківського газарду", але в них була шевченківська правда, яка вражала і самого Рєпіна.

Шевченківський газард з'явився згодом у деяких дереворитах, створених графіком Константином Немецом для першого слобожанського видання *Кобзаря* (Харків, 1918). Щодо експресії, то її, здається, з рівною Шевченкові силою зумів відтворити тільки Василь Седляр (1899-1938) в його ілюстраціях до *Кобзаря*, виданого за рік після смерті Сластьона (Харків, 1934).

Іноді видається, що втілити в зоровому образі сказане словом дуже легко, адже ілюстрація йде шляхом літературним, тобто

завданням художника є показ того, про що розповідає поет або прозаїк. Та лише в дитячих книжечках графічний образ повинен бути настільки виразним і ідентичним текстові, щоб написане, навіть не читаючи, можна було дуже легко уявити.

Для того, щоб перетворити зміст поетичних творів у наочні образи, в художника повинно бути таке бачення світу, яке "виникає на межі живопису та поезії, і називається поетичною фантазією". Лише в такому випадку художника чекає успіх.

Поетичний твір обов'язково надихає ілюстратора на властиві роздуми щодо зображених словом подій і людей. І саме тому художник вкладає у свої малюнки і набуті ним соціально-теоретичні знання про оспівувані поетом події. Про це свідчать хоча б три ілюстрації до *Гайдамаків*, виконані Софією Караффою-Корбут.² У них перш за все втілено загальний дух поеми. Наприклад, вже перша ілюстрація *Голота* характеризує соціально-психологічний стан українського селянства під час боротьби з польськими панами.

Ілюстрацією *Голота* Софія Караффа-Корбут стверджує, що свідомість і соціальна роль кожної особистості залежить не тільки від суспільного буття, а ще й від психо-фізичних якостей людини. Цим художниця посвідчує, що перед Коліївщиною серед селянства не було однастайности. І тому повстання заздалегідь приречене на поразку, хоча неминуче й обіцяє бути жорстоким. Інакше кажучи, ілюстрацією *Голота* художниця доповнює зміст поеми. І статура Максима Залізняка (*Максим Залізник*), що вихоплює з піхов шаблю, теж не має в тексті *Гайдамаків* словесної паралелі. Це образ могутнього і мужнього ватажка, який веде рідний народ на боротьбу з чужоземними поневолювачами. Останнє підтверджують численні списи, зображені поза плечима Залізняка. Проте *Кобзар* на тлі пожежі є ніби емблемою Коліївщини і того, про що розказує в *Гайдамаках* Шевченко. І дійсно, образ співця, що піснею славив народ і закликав до боротьби, проходить через усю поему.

Перший ілюстратор *Гайдамаків* Сластьон поставив собі за мету створити графічний варіант поеми. І виявив неабияку поетичну фантазію.

Твір Шевченка розпочинається глибоким філософським міркуванням про плин життя. У словах "все йде, все минає" нема нічого конкретного, бо це — узагальнення, висновок, до якого дійшов ще давньогрецький філософ Геракліт, спостерігаючи життя суспільства і природи. Отже, щоб проілюструвати початок поеми, художник мусив був створити сюжет, у якому, не порушуючи логіки графічного твору, узагальнене набуло б конкретности. Заставка, що розпочинає цикл ілюстрацій, якраз і побудована на сюжеті, що унаочнює філософський вислів поета.

У віці одразу ж впадає похилений хрест, зображений під

Софія Караффа-Корбут, *Максим Залізняк*, 1963

пишним кушем глоду в правій частині заставки. Зліва композицію завершує куш бузку. З цього куша сиплеться жовте листя. Вітер підхоплює його і несе до хреста. Праворуч від центру повна прозорої води криниця. З неї жолобчком збігає вода. Уздовж всієї заставки — парапет з джерельцем. Джерельна вода теж по жолобочку стікає в криницю. А по той бік парапету вузька смуга дахів міста... І море, понад яким поміж хмарами пливе місяць. До "білолицього" звертається юнак. Він стоїть під осіннім кушем бузку, спираючись правицею на парапет.

Вслухайтесь у перші рядки поеми. Здається, що вони є розповіддю про картину, під якою їх надруковано..

Немає нічого вічного — твердить поет, вказуючи на хрест, якого не помічає юнак, розмовляючи з місяцем.

"... одне зацвіло, а друге зав'яло... І листя пожовкле вітри рознесли", — продовжує Тарас, вдивляючись у куші глоду та бузку. І тільки "вічний без краю" місяць гуляє "по синьому небу", і сяє, як і колись "над Вавилоном", над цвинтарем і скороминучим життям усього, що створила природа.

Ця заставка ніби повторює те, про що розповідає Якоб Рейсделя у своєму *Єврейському цвинтарі*. Та на картині Рейсделя невловимий плин часу не зустрічає опору. Усе, що відтворив художник, усе зруйновано або напівзруйновано. Та й гірський потік підмиває коріння могутніх дерев, які ось-ось впадуть на залишки могил.

Сластьон, навпаки, йдучи за Шевченком, відобразив вічний перехід сушого на землі з одного стану в інший. Крім цього він показав юнака, який прагне досягнути вічність... Що й казати — художник досягнув адекватного словесному ліризму.

П'ять ілюстрацій послідовно унаочнюють ліричний вступ до поеми. Тут і виступаючі в похід "Сини мої, гайдамаки", і запорожці, що "Аж до моря... степ широкий" вкрили. Художник показав читачеві козацтво, яке заповонило хатину гостя-художника. А кінцівка до ліричного вступу наче вікно, в яке читач побачив козацькі чайки, освітлені в розбурханому морі палаючим Царгородом.

Коли перегортаєш віденське чи петербурзьке видання *Гайдамаків*, то впевнюєшся, що Сластьон досяг своєї мети: створив зоровий варіант *Гайдамаків*. І саме мета примусила художника іноді доповнювати текст там, де поет розповідає мимохідь. Доповнення художника допомагають читачеві ясніше побачити образи твору поета. Так, на заставці до "Гупалівщини" ми бачимо вершника Галайду. Молодий гайдамака відстав од свого загону і вражено дивиться на димар, що зостався на місці титаревої хати. Цього у Шевченка немає. Поет розповідає про те, що сказав гайдамаці про смерть титаря хлопчик. Сластьон відтворив і цей епізод, який, таким чином, стає логічним продовженням того, про що розповідається у заставці.

На відміну від Сластьона, Седляр та Іван Їжакевич майже дослівно відтворили початок "Гупалівщини". Седляр,³ з притаманною лише йому експресивністю, показав ліс шибениць з трупами "старших" та шляхту "Купою на купі..." "і... собаки". Ні сіл, ні села! Є тільки плетений тин, над яким гроно трупів і під яким у конвульсивних позах безконечна купа трупів.

А на першій з двох ілюстрацій Їжакевича бачимо, як на сільській вулиці "Собаки гризуть шляхту", що валяється "Купою на купі". І

Софія Караффа-Корбут, *Кобзар*, 1966

марне село. Художник зобразив хату з напівзруйнованим ганком. На поламаному тині лежать зрубані зелені дерева. І вдалині шибениця, на якій "навішано трупу". У селах, каже поет, "осталися діти та собаки, жінки навіть з рогачами пішли в гайдамаки". Іжакевич проілюстрував і шойно наведені слова поета. Зобразив селян, серед яких дуже багато жінок "з рогачами". Потік розгніваного народу наближається до мурів панського маєтку.

Ілюстрації Седляра та Іжакевича доповнюють заставку

Опанас Сластьон, *Все йде, все минає*, 1886

Сластьона. Коли ставиш їх поряд, то перш за все повторюєш жакливі слова поета:

Отаке-то було лихо
По всій Україні!
Гірше пекла... А за віщо,
За що люде гинуть.

Якщо співставляєш ілюстрації до "Гупалівщини", створені Сластьоном, з ілюстраціями інших художників XIX століття, то насамперед помічаєш різницю в ставленні до простого народу. Наприклад, Яків де Бальмен у зустрічі гайдамаків з "півпаробком" за Боровиченим хутором показав лише, що пан, не зупиняючи коня, подає обірваному жебракові гроша. Пан робить це між іншим. На його обличчі машкара байдужости. Та й дехто із скупчених біля нього козаків заздрісно дивиться на те, як незграбний жебрак бере гроша. Гидка рабська усмішка спотворила обличчя "півпаробка". Він зняв перед паном шапку і не зводить очей з його "щедрої руки".

Сластьон наче полемізує з де Бальменом. Його козаки зупинилися перед хлопцем, що уважно розглядає монету. Складається враження, наче "півпаробок" задивився на те, що на дукачеві зображено, бо ніколи не бачив. Весело сміються козаки. Зараз уяк

Опанас Сластьон, *Гупалівщина*, 1886

підніме голову, побачить людей, які чекають на нього, аби взнати дорогу до Будища, — і теж розсміється: "Дукача не бачив!" У Сластьона немає жebraка, немає байдужого пана. Немає цього і в поета: розповідаючи про зустріч козаків з юним гайдамакою, Шевченко про дукач говорить між іншим, бо головне для нього — повідомити читача, що навіть діти повстали проти панства.

Сластьон подбав, аби поема з його ілюстраціями була єдиним художнім організмом. Червоний колір обкладинки, мов звук труби в оркестрі, привертає увагу до книги. А це означає, що "наш Сластьон" врахував психологію реакції людей на червоний колір. *Гайдамаки* в його оформленні нагадують досконалу архітектурну споруду. Приваблива зовнішність ніби запрошує "зайти всередину" — читач гортає сторінки, розглядаючи речі, про які розповідає поет.

І кожну ілюстрацію художник помістив над рядками, зміст яких вона відтворює. Тому стає сумно, коли гортаєш видання *Гайдамаків* 1969 і 1988 рр., де подано репродукції з Сластьонового видання 1885-1886 рр. П. Тишняк — автор тексту та художнього оформлення — поклав край поетичній і графічній гармонії. Досить вказати на те, що заставка до "Конфедератів" стала ілюстрацією тексту попередньої глави, аби побачити, як гармонія поступилася місцем дисгармонії. У цих виданнях майже всі ілюстрації стали камінням на шляху поетової розповіді. Читач спотикається і змушений перечитувати текст, аби зрозуміти зміст кожної ілюстрації.

Своїм виданням *Гайдамаків* Сластьон став прикладом для майбутніх ілюстраторів Шевченка. Але ще не появився художник, котрий створив би таку велику серію ілюстрацій до цієї безсмертної поеми. Справу Сластьона в деякій мірі продовжував

Василь Седляр, *Скрізь по селах шибениці...*, 1934

Василь Касіян. Він суттєво доповнив свого попередника. Іноді, користуючись композицією Сластьона, по-новому розтлумачив деякі місця поеми. Наприклад, Сластьон, розповідаючи засобами графіки про здобуття гайдамаками Умані, показав людей, що руйнують місто. А дехто з його гайдамаків спокійно спостерігає за тим, що діється. І лише кілька загиблих посвідчують, що це війна, а не руйнація старого будинку. Касіян же проілюстрував слова поеми:

Василь Касіян, ілюстрація до поеми *Гайдамаки*, 1954

Як та хмара, гайдамаки
Умань обступили
Опівночі...

На першому пляні кольорової гравюри трое селян. Один з косою, другий зі списом, третій затискає в руці "свяченого". Художник показав ці образи у стрімкому русі. Вони біжать до стін танучого в темряві міста. Стрімкий рух трьох селян композиційно повторює хмара повсталих, їм немає краю. Тут вже є елемент тієї шевченківської експресії, яку не побачив в ілюстраціях Сластьона Рєпін. Але справжню шевченківську експресію в графіці зміг відтворити лише Седляр.

Гляньмо, наприклад, на седлярське зображення вбивства Гонтою своїх окатоличених синів. Дивіться — штрихи, якими

художник відтворює землю, переходять в руки вже забитого хлопчика, перетворюються в шаблю й саму постать Гонти і, сягнувши черенка ножа, зараз блискавкою впадуть на прикриту рученятами голову другого сина — та й повільно увійдуть в землю. В ілюстраціях загиблого в концтаборах Півночі Седляра немає жодної лінії, яка б не передавала рух і не надавала б монументальности зображенню. Гляньте ще раз на те, як Гонта вбиває дітей — це скульптура, створена сучасником Олександра Архипенка.

І все ж таки слід зазначити, що графічна інтерпретація *Гайдамаків* Шевченка, запропонована в 1885-1886 рр. Сластьоном, ще досі є найбільш довершеною.

Сила мистецтва оформлення книги якраз і полягає в тому, що вона невпинно розвивається. Сподіваємося, що високий рівень сучасної української графіки приведе до того, що в майбутньому матимемо новий варіант графічного проникнення в художній світ *Гайдамаків*, адже кожне покоління читачів Шевченка шукає в його творах те, що співзвучне саме добі читача. і нова графічна інтерпретація *Гайдамаків* допоможе нам ще краще зрозуміти безсмертного поета.

---

1. О. Овдієнко, *Мистецтво оформлення "Кобзаря"* (Київ: в-во "Мистецтво", 1968).

2. Т. Шевченко, *Кобзар* (Київ: Видавництво художньої літератури "Дніпро", 1967).

3. Т. Шевченко, *Кобзар* (Київ—Харків: Державне видавництво України, 1931).

ШЕВЧЕНКО — ТЕАТРАЛЬНИЙ КРИТИК

Валеріян Ревуцький

У своїй основі тема ця не є новою. До неї уже зверталися чільні діячі української культури від того часу, коли вперше було опубліковано "Щоденник" Тараса Шевченка. Нині, коли відзначаємо 175-річчя від дня його народження, варто відсвіжити те, що дійсно є цінним в його творчості, хоч сам автор не мав ніколи сталого бажання зайнятися ділянкою театральної критики. Це в нього сталося спонтанно. Тому говорити про нього як про театрального критика можна лише, прослідивши два джерела: а) єдину рецензію його на гру акторки Катерини Піунової та інших акторів драматичного театру в Нижньому Новгороді, коли він зупинився там, повертаючись зі заслання, та б) його оцінки авторів-драматургів та акторського виконання, що розкидані переважно в "Щоденнику" та в його повістях.

Мимоволі виникає питання, чи був Шевченко підготований виступити як справжній театральний критик? На нього приходить досить легко цілком прихильна відповідь: так, він був достатньо приготований до цього протягом свого попереднього життя. Врешті, і його єдина рецензія появилася на 45-му році страдницького життя. *Поперше*, Шевченко був досконало обізнаний зі світовою драматургією. Ще значно раніше, 1843 року, він створив гальванографію-образок, на якому накреслив образ Шекспірівського короля Ліра та його вірного Блазня. Посилаючи з Орської фортеці листа до Андрія Лизогуба (11 грудня 1847 р.), він писав: "Якщо знайдете в Одесі Шекспіра, ... то пришліть". Крім Шекспіра Шевченко виявив обізнаність з драмами Шіллера ("Розбійники", "Змова Фієско в Генуї"), з "Фавстом" Гете. В його творах знаходяться вислови Мефістофеля "Життя коротке, а наука вічна" або саркастичне "Надією живуть нікчемні розуми". Був він ознайомлений і з німецькими авторами мелодрам — "Син кохання" Августа-Фрідріха Коцебу та "Зачарований дім, або Смерть Людовика XI" Йосифа Ауффенберга, французькою мелодрамою Віктора Дюканжа "Тридцять років життя, або Життя картяра", з авторами російських мелодрам як Олексій Потєхін, Микола Полевой, Нестор Кукольник та з відомими авторами побутових драм як Олександр Островський чи Олександр Сухово-Кобилін, а також з французькими водевілями, переробленими для російської сцени Дмитром Ленським та Павлом Федоровим.

Другим важливим фактором, що допоміг Шевченкові критично розуміти театр, були його друзі-актори, яких він бачив на сцені.

Найбільшим мірилом ідеального актора для нього лишився його друг Михайло Щепкін. Що Шевченко досконало визнавався на майстерності актора найкраще свідчить один факт, згаданий у "Щоденнику" 20 липня 1857 р., коли він, перебуваючи на Іллінському ярмарку в м. Ромнах, бачив на сцені знаменитого українського актора Карпа Соленика (1811-1851) в ролі Чупруна у водевілі "Москаль-чарівник" Котляревського. "Він уявився мені, — пише Шевченко, — природнішим і шляхетнішим від Щепкіна, якого неможливо наслідувати". Шевченко тут досконало розібрався, що майстерність Соленика відмінна від його друга. Крім Щепкіна іншим близьким другом поета був співак-соліст, актор і композитор Семен Гулак-Артемовський, з яким він познайомився ще 1838 р. в Петербурзі.

Третьою причиною, що допомогла Шевченкові як театральному критикові, було те, що він сам виступав на сцені, або, за висловом Щепкіна, йому довелося самому "посидіти в шкурі актора". Отож, знання акторської стихії приходило не тільки зовнішніми шляхами, але й внутрішніми. Під час заслання в Новопетровському гурток аматорів поставив п'єсу О. Островського "Свої люди — поквитасмося". Шевченко сам був режисером, сценографом та грав ролю п'янички-чиновника Сисоя Ризположинського. Безпосередній начальник Шевченка Єгор Косарєв розповідав, що гра його справила велике враження на глядачів.

Нарешті, *четвертою* причиною було те, що сам Шевченко був драматургом і до того часу, коли він виступив зі своєю рецензією, він уже був автором не тільки відомої мелодрами "Назар Стодоля", але й інших драматичних творів, з яких до нас дійшов лише уривок з "Микити Гайдая". А крім усього Шевченкові як критикові допомогло й те, що він досконало знав не лише практичну сторону образотворчого мистецтва, але й був ознайомлений з теоретичними засадами його, наприклад, Кароля Лібелята.

Підсумовуючи вищесказане, можна цілком певно ствердити, що все це давало підстави сподіватися, що Шевченко міг би написати добру театральну рецензію і взагалі бути добрим критиком. Так воно й сталося. Його рецензія в *Нижне-Новгородских губернских ведомостях* викликала безсумнівне зацікавлення і була передрукована в *Московских ведомостях*, ч. 18 за 1858 рік. До цієї рецензії привів Шевченка випадок. У своєму "Щоденнику" 21 січня 1858 р. він пише: "Бенефіс миленької Піунової. Повнісінький театр глядачів і чарівна бенефіціантка, — чудова тема для статті в часописі. Чи не спробувати? Спробуємо, навмання".

Катерина Піунова, тоді молода акторка нижньоновгородської театральної трупи, виконала перед тим з надзвичайним успіхом ролю Тетяни у водевілі "Москаль-чарівник" І. Котляревського разом

з Михайлом Щепкіним у ролі Чупруна, що приїхав в кінці грудня 1857 р. до Нижнього-Новгороду на побачення зі Шевченком. Шевченко був захоплений Піуною, написав до неї листа з пропозицією одруження, але лист залишився без відповіді. В даному випадку, як видно зі "Щоденника", Катерина Піунова була першоджерелом рецензії. Однак Шевченко підійшов об'єктивно, хоч і приділив Піуновій найбільше місця в рецензії. Крім неї він зробив коротку аналізу гри чотирьох акторів: Єлисавети Трусової, Євгена Климовського, Катерини Васильєвої та Владимірова на основі виставлених того вечора французької мелодрами Теодора Баррієрі "Паризькі жебраки" та водевіля Олександра Баженова "Спритна бабуня". Три місця в рецензії на гру Піунової найбільш цікаві. Признаючи спочатку здібності її й добрі перспективи на майбутнє, Шевченко встановлює, що ролі наївно-милих дівчат вдаються їй найліпше. "Нема слів, — пише він, — це ліпші її ролі, але вона не повинна забувати, що в них захована одноманітність і легкість, що можуть пошкодити її талантові". У другому місці: "Вона може сміло поширити свій репертуар; праці буде більше і вдумуватися в ролі буде поважніше". І, нарешті, третє цікаве спостереження щодо виконання Піуною ролі головної героїні в мелодрамі "Паризькі жебраки" Т. Баррієрі. Там Піунова, пише він, "виконувала ролю Антуанетти досить сумлінно, але видно, що у неї не було співчуття до ролі".

Отож, Шевченко критично розпізнав сценічні дані Піунової. Акторка не поставилася серйозно до них. Спершу, за молодих років, ще виручала молодість, а потім легковажність, брак праці над собою, одноманітність виконання були тими причинами, що зробили з неї посередню акторку в середні і старші роки. У своїй праці "Т. Шевченко й К. Піунова" (*Україна*, ч. 1-2, 1925, стор. 126-135) відомий театрознавець і співробітник Л. Курбаса, Петро Рулін, наводить цікавий вислів знавця античного театру професора Бориса Варнеке, якому доводилося бачити Піунову на сцені в старші роки її в драмі О. Островського "Гроза". Оцінка його цілковито збігається з оцінкою Шевченка: "Грала Кабаниху¹ досить зовнішньо".

Шевченко правильно оцінив й іншу акторку мелодрами "Паризькі жебраки" К. Васильєву, що грала дочку банкіра Аліду, характерну ролю. Він не був задоволений її виконанням і зазначив: "Краще всього вона в «Бідній нареченій»". У цій драмі О. Островського гру Васильєвої відомий російський критик Аполон Григор'єв назвав "шедевром мистецької творчости". Важливий той момент, що Шевченко відчув, як мистець, що в характерних ролях (на які вона рано перейшла) Васильєва мала менший успіх, ніж у ролях героїчних.

У своїй рецензії Шевченко згадує і третю акторку — Єлисавету

Трусову, що виступала у водевілі О. Баженова "Спритна бабуня", яка, за його словами, створила образ "добросердешно-комічної бабуні". Крім того Шевченко бачив її на сцені в грудні 1857 р., коли вона в цьому ж Нижньоновгородському театрі виступила в інсценізації однієї з *Повістей Белкіна* О. Пушкіна "Станційний наглядач". Шевченко занотує: "Здоров'я тобі, тітонько Трусова, ти так з природньою злістю виконала роль поміщиці Лепешкіної, що сама Коробочка² перед тобою поступилася".

Фахові зауваження Шевченка мають місце й відносно двох акторів — Владимирова та Климовського. У першому він бачить його неодноманітність у ролі волоцюги Гастона в "Паризьких жебраках", його досконалість у гримі та вмінні носити вбрання. Щодо Климовського, то Шевченко хвалить його не за порожню роль Д'Обіньї в "Паризьких жебраках", а за успішний виступ в мелодрамі О. Потехіна "Суд людський — суд Божий" та в драмах О. Островського. Варто зазначити, що у "Щоденнику" (19 січня 1857) він занотував про Климовського в "Москалі-чарівнику" І. Котляревського: "В ролі Чупруна і по вимові і по міміці — вандал. Лапті плив, варвар, і тільки заважав моїй милій Тетясі".

Щодо інших висловів Шевченка (поза рецензією) про акторів, то великої ваги набирає значення, що він любив на сцені акторів безпосереднього чуття, гри з майже повною відсутністю артистизму на зразок М. Щепкіна, молодой К. Піунові чи Є. Трусової. Побачивши вже у Петербурзі відомого російського актора Прова Садовського в ролі Расплюєва у драмі О. Сухово-Кобиліна "Весілля Кречинського", він зазначив: "Після Щепкіна я не знаю ліпшого коміка. Самойлов далеко лишається позаду Садовського. Снеткова 2-га просто лялька".⁴ Цей цікавий вислів Шевченка яскраво показує, що він не захоплювався акторами представлення, якими були Самойлов та Снеткова.

Залишається ще згадати про численні вислови Шевченка щодо драматургії. Так, наприклад, гура-патріотична мелодрама російського драматурга О. Потехіна "Суд людський — суд Божий" оцінена ним як "дрянь з дрібницями" ("Щоденник", 1 жовтня 1857); мелодрама М. Полєвого "Мати-еспанка" — як "звичайна драма" ("Щоденник", 12 листопада 1857); відома мелодрама В. Дюканжа "Тринадцять років, або Життя картьєра" окреслена ним у повісті "Художник" "пересоленою" (мається на увазі безліч ситуацій у цьому французькому творі). Розумів Шевченко й цинік оперове мистецтво. В його "Щоденнику" і повістях читаємо прихильні відгуки про "Дон Жуана" Моцарта, "Вільгельма Телля" Россіні, "Роберта-диявола" Меєрбера, "Чарівного стрільця" Вебера, але й поруч з ними відносить оперу Доніцетті "Дочка полку" до його... найдурніших творів з безглуздим і штучним лібретто".

Вислови Шевченка можна було б продовжувати. Їх є досить і

всі вони являють собою цікаву сторінку його творчості, як театраль-ного критика. В його критичних висловах відчувається нехіть до жанру мелодрами. Проте сам він створив типову мелодраму "Назар Стодоля", де повторив усі стандарти цього жанру в розташванні головних дійових осіб і застосуванні надзвичайних ситуацій. Але то було в 1843 р., коли панувала ще мелодрама на сцені. Далі пішли його повісти, "Щоденник", де він яскраво виявив прихильність до побутової драми. До драматургії він вже не повер-тався. Можливо й тому, що наочно побачив, що часи мелодрами приходили до кінця. Але тут спонтанно прийшов цікавий додаток до його надхненного слова та мистецько-малярської діяльності — театрального критика, і не лише як відгомін його імені в світі, а як вияв справжнього знавця сценічного мистецтва.

-
1. Один з основних персонажів драми О. Островського "Гроза".
  2. Персонаж з *Мертвих душ* М. Гоголя.
  3. "Щоденник", 12 грудня 1857 р.
  4. "Щоденник", 19 травня 1858 р. Пров Садовський (1818-1872) — актор Московського Малого театру; Василь Самойлов (1813-1887) та Теодосія Снеткова — актори Петербурзької драми.

ЧОМУ АРХИПЕНКО НЕ СТВОРИВ ПАМ'ЯТНИКА ШЕВЧЕНКОВІ У ВАШІНГТОНІ? (IV)

Ярослав Падох

Поставлене в заголовку питання виринуло не без причин. У цьому році святкуємо подвійні Шевченкові роковини — 175-ліття з дня народження і 25-ліття спорудження йому пам'ятника у Вашингтоні. Підготовляючи статтю про історію пам'ятника, доводиться відповісти на поставлене запитання. Відповідь трудна, бо на сторінках *Сучасности* уже появилися три голоси у цій справі, до того ж голоси розбіжні та полемічні.¹

Розпочав дискусію відомий мистець і мистецтвознавець, а до того ще й голова Мистецької комісії Комітету пам'ятника Шевченкові (КПШ) Святослав Гординський. Сталося це у зв'язку з давніше висловленим зауваженням мистця Якова Гніздовського, мовляв, "комітет так заплутав справу, що проєкт Архипенка не прийняли".²

На цей закид Гординський відповів, що "комітет таки справді не міг прийняти Архипенкового проєкту — просто тому, що його ніколи не було". Він описав заходи, спрямовані на те, щоб спонукати Архипенка взяти участь у проголошеному КПШ конкурсі. Як відомо, Архипенко відмовився, заявляючи, що він "сам для себе журі". Гординський не погоджується з Архипенковим висновком, вважаючи його неправильним, бо "ніякий пам'ятник у Вашингтоні не міг бути поставлений без апробати Мистецької комісії, яка творила урядове журі американської столиці для кожного поставленого в ній монументу".

Щоб уточнити сказане, слід додати, що за постановою *Публічного закону ч. 86-749*, проголошеного 13 вересня 1960 р., схваленого Палатою репрезентантів 24 червня 1960 р. і Сенатом 31 серпня 1960 р. та підписаного президентом США Двайтом Айзенгавером 2 вересня 1960 р., для поставлення пам'ятника (за термінологією закону "статуї") потрібно дозволу трьох урядових установ — Департаменту внутрішніх справ, який вибирає місце під пам'ятник, Мистецької комісії та Комісії плянування столиці, які затверджують вибір місця, проєкт і пляни пам'ятників.

Однак, мабуть, Архипенкове пояснення було тільки формальністю. Насправді, догадується Гординський, сам Архипенко не бажав виготовити проєкт пам'ятника з кількох причин. Насамперед тому, що саме в той час він був у зеніті світової слави, здобутої абстрактними чи напіваабстрактними давніми і новими творами, на які після війни постав великий попит. На нові,

неабстрактні, твори у нього не було ні часу, ні, що найважливіше, охоти.

"Сама думка, — продовжує Гординський, — що він мав тоді братися до якогось реалістичного твору, мусіла його психічно жахати". А все, замовлене українцями, Архипенко виконував, як правило, у реалістичному стилі. Про це можуть свідчити Архипенкові погруддя Володимира Великого, Тараса Шевченка та Івана Франка, виконані ним раніше для Культурного городу у Клівленді. З другої сторони, невідомо, чи абстрактний пам'ятник затвердила б вашінгтонська комісія, про що буде мова далі.

Гординський ще згадує, що погруддя Шевченка, виконане Архипенком на Світову виставку в Чикаго у 1933 р., не здобуло популярності серед нашої громади, і це могло відіграти негативну роль й у збірці фондів на будівництво пам'ятника, кошт якого обчислювано на чверть мільйона доларів. До того часу американська українська громада ще не мала такого дорогого проєкту. Приготовляючи збірку на пам'ятник, КПШ турбувався непевною перспективою її реалізації. Ми тепер знаємо, що громада блискуче здала шевченківський іспит, склавши у відносно короткому часі потрібну суму!

*

Другим подав свій голос у справі будівництва пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні, його передісторії та здійснення, але не Архипенком, як цього він бажав, інженер Андрій Пашук, член Мистецької комісії КПШ. Його критичні зауваження починаються докором, що і досі не появився ніякий звіт про те, як постав вашінгтонський пам'ятник. Закид ледве чи оправданий.

Три дні після проголошення дозволу поставити пам'ятник Шевченкові у Вашингтоні, тобто 16 вересня 1960 р., постав КПШ, і від того дня велися протоколи засідань його екзекутиви. Усі протоколи я писав власноручно, будучи секретарем КПШ. Звіти з усіх засідань органів КПШ чи бодай довші вістки були поміщені у *Свободі* та інших органах преси. Останній, відомий мені звіт Контрольної комісії за п'ятирічний час діяльності — від 1 січня 1961 до 30 листопада 1965 р., був поміщений у *Свободі* 30 грудня 1965 р. Дбав про це один з головних ініціаторів і ентузіястів пам'ятника у Вашингтоні та член екзекутиви КПШ редактор *Свободи* Антін Драган. Гідним похвали, останнім його словом у тій справі була книжка *Шевченко у Вашингтоні*.³ Ледве чи якась інша подія нашого життя так докладно представлена, як будова Шевченкового пам'ятника у Драгановій праці.

Стаття Пашука виповнена критикою Мистецької комісії під

керівництвом Гординського. За його словами, ця комісія не брала ніякої участі в будові пам'ятника, зокрема у виборі проєкту і його автора, при чому стверджує, що "на всіх її засіданнях велася палка дискусія в основному про те, чи доручити працю над пам'ятником Архипенкові, чи проголосити конкурс".

Залишаючи Гординському вияснення деталей цього питання, хочу звернути увагу на одну неточність у статті Пашука. В Мистецькій комісії, яка, за його твердженням, мала сім членів, більшість була за те, щоб віддати виконання пам'ятника переможцеві конкурсу, а меншість, бо лише три особи, бажала доручити без конкурсу виконання пам'ятника Архипенкові. Цими особами, за Пашуком, крім його самого, були Йосип Гірняк і Григорій Костюк. Не бувши членом Мистецької комісії та не бачивши її протоколів, мені було б зайвим оспорювати твердження Пашука. Але в протоколі 15-го засідання ексекутиви КПШ з 23 вересня 1961 р. є такий абзац:

Проф. Костюк, як член Мистецької комісії, стверджує, що умови конкурсу були схвалені членами (Мистецької) комісії. Пропонує, щоб деякі речі, зокрема питання вигляду Шевченка (молодого чи старшого віку) на пам'ятнику обговорити з Мистецькою комісією. Хоч шанує талант О. Архипенка, не бачить можливости, щоб він поза конкурсом підготував проєкт пам'ятника.

Після цього низка членів ексекутиви КПШ — Матвій Стахів, Дам'ян Горняткевич, Ігнат Білинський, — повністю одобрили ранішу постанову про те, щоб проголосити конкурс на проєкт пам'ятника, при чому Стахів додав, що хоч "Архипенко здобув славу не в ділянці пам'ятників, але якщо виготовить добрий проєкт, КПШ з охотою може його набути". Про цю можливість буде мова далі.

Треба додати, що постанову більшості членів Мистецької комісії Президія КПШ схвалила, мабуть, одногосно, а 20-членна Президія КПШ репрезентувала 53 крайові організації. Як же тоді можна в умовах демократичного суспільства дорікати Комісії та її окремим членам?

*

Щоб ясніше уявити ролю Мистецької комісії, варто сказати декілька слів про передісторію КПШ і Шевченкового пам'ятника, бо він був наслідком відданости Шевченкові перших українських імігрантів в Америці. "Як Шевченко мріяв про праведний закон Вашингтона для України, — писав Драган, — так і українці в

Америці уже на заранні свого поселення на Вашингтоновій землі мріяли про здвигнення Шевченкового пам'ятника в столиці тієї землі".⁴

Перше намагання, про яке згадує Пашук,⁵ підняте у тридцятих роках у Чикаго, не повелось. Друге, успішне, зародилося напередодні Шевченкового сторіччя з дня смерті. У *Свободі* з 23 червня 1956 р. появилася стаття Івана Дубровського "За пам'ятник Т. Г. Шевченкові у Вашингтоні" з пригадкою недалекого 100-річчя. Під її впливом Драган звернувся до свого кореспондента у столиці д-ра Юрія Старосольського з проханням вивчити правні та технічні можливості побудови пам'ятника. В наслідок цього у *Свободі* 27 вересня того ж року появилася стаття Старосольського "Чи Вашингтон діждеться Шевченка". Так з непомітних починів трьох Шевченкових нащадків, нових імігрантів, зародилося велике діло — 27 червня 1964 р. колишній президент США Двайт Айзенгавер урочисто відкрив пам'ятник українському поетові в столиці Америки при участі стотисячної маси звелічників Кобзаря.

Ця передісторія мала чи не вирішальне значення для обговорюваного тут питання — чому Архипенко не створив пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні? Вже у згаданій статті Старосольський підкреслив консервативні уподобання Вашингтону. Він писав:

Не тільки пам'ятники з початку століття, але й нові, здебільша витримані в клясично-пам'ятковому стилі, особливо всі численні постаті воєнних героїв... В стилі панує реалізм і тільки подекуди є сліди імпресіонізму чи модерно спрощених або стилізованих форм. Абстрактних форм не бачив я взагалі.

Старосольський говорив зі секретарем столичної Комісії мистецтва Литоном Вілсоном і коли той довідався, що передбачається створення пам'ятника Архипенком, він, знаючи творчість мистця, сказав, що "дуже радо бачив би Архипенків твір у столиці, але якщо він був би занадто модерний, а то й абстрактний формою, то невідомо, як прийняв би його консервативний у поглядах Конгрес".

Стаття Старосольського була загальновідома, а комісія, яка їздила до Вашингтону оглядати площі, відповідні для будови пам'ятника, також зосереджувала свою увагу на вигляді та формі інших пам'ятників столиці. На п'ятому засіданні ексекютиви КПШ 24 січня 1961 р. Гординський звітував про поїздку до Вашингтону і оглядини з Львом Добрянським, Старосольським та іншими членами КПШ площі під пам'ятник, показав фотографії двох з них і декількох пам'ятників, "характеристичних для Вашингтону".

Отож побоювання Гординського, що урядова комісія могла б відкинути модерний проєкт Архипенка, не були суб'єктивними ані

спекулятивними, але спертими на дійсність. Знав це Гординський і знав, без сумніву, сам Архипенко, а перспектива відкинення проєкту не могла його заохочувати. Все це змінювало думку про доцільність оголошення конкурсу як найкращої методи для знайдення найвідповіднішого проєкту пам'ятника.

Думка про конкурс виникла вже на другому засіданні екзекутиви КПШ, яке відбулося 13 жовтня 1960 р., отже місяць після заснування КПШ. На тому засіданні, після звіту Гординського, доручено Мистецькій комісії разом з Будівельною комісією опрацювати засади придбання проєкту пам'ятника і представити їх для затвердження екзекутиви.

На четвертому засіданні екзекутиви, 23 грудня 1960 р., після звіту Мистецької комісії, схвалено запропонувати проголошення відкритого конкурсу, залишаючи за екзекутивою КПШ остаточну на це згоду, при чому в протоколі засідання є перша згадка про виразно висловлене бажання екзекутиви, "щоб у конкурсі в тій чи іншій формі взяв участь Архипенко".

На шостому засіданні (24 лютого 1961 р.) Гординський склав звіт з праці своєї комісії і заявив, що "сподівається, що більшість членів комісії погодяться на відкритий конкурс і висловив надію, що мистець Архипенко візьме участь в цьому конкурсі" та що "справа конкурсу буде розглянута на чергових засіданнях комісії".

Отож твердження Пашука про неактивність Мистецької комісії цілком неоправдані. Навпаки, про її активність говорять вишенаведені протоколи засідань екзекутиви КПШ, в яких декілька разів було порушене питання, чи ухвала Мистецької комісії була проведена формально і чи проголошення конкурсу відбулося за згодою екзекутиви КПШ. Це тому, бо екзекутива зволікала проголошення конкурсу, бажаючи спочатку мати остаточну виділену площу під пам'ятник, що було зовсім логічним.

Коли справа виділення площі зволікалася, екзекутива вирішила на засіданні 6 червня 1961 р. проголосити конкурс. Але коли після його проголошення почали поширюватися закиди, мовляв, конкурс не прийняла ціла Мистецька комісія, екзекутива на своєму засіданні 29 червня 1961 р. ствердила, що на її бажання двічі виправлюваний Мистецькою комісією проєкт конкурсу був одноголосно схвалений і проголошений. На цьому ж засіданні екзекутива КПШ схвалила уповноважити відсутнього на засіданні Гординського переговорити з Архипенком справу щодо його участі у конкурсі.

На черговому засіданні екзекутиви, яке відбулося 25 липня 1961 р., за записом протоколу, секретар КПШ повідомив екзекутиву, що, згідно з дорученням, "договорився з мистцем Гординським у справі участі мистця Архипенка в конкурсі".

На наступному засіданні 6 вересня 1961 р., на зауваження Василя Мудрого, що "поширюється критика за те, що КПШ зігну-

вав Архипенка, не притягнувши його до співпраці над проєктом пам'ятника, секретар президії КПШ відповів, що "Архипенка КПШ не зігнував, але не було можливим, проголошуючи конкурс, водночас замовити проєкт у Архипенка". На поставлені тоді запити, чи є вигляди на участь Архипенка у конкурсі, а якщо ні, то чи є надія на те, що він працюватиме над проєктом пам'ятника поза конкурсом, не було відповідей, бо на засіданні не був присутній голова Мистецької комісії.

Ще в пізнішому протоколі засідання екзекутиви КПШ 27 грудня 1961 р. Гординський, втративши надію, що Архипенко візьме участь у конкурсі, запропонував іменувати його членом журі, яке мало розглянути подані проєкти пам'ятника, признати нагороди і вибрати проєкт запланованого пам'ятника.

Треба згадати, що хоч уже на початках плянування пам'ятника як КПШ, так і загальна опінія громадянства, ширю бажали, щоб пам'ятник запроєктував славний Архипенко, рівночасно вже тоді були вимоги дати іншим українським скульпторам на еміграції можливість взяти участь у спорудженні пам'ятника Великому Кобзареві (наприклад, Сергієві Литвиненкові, авторові пам'ятника Іванові Франкові у Львові). Добре пригадую, що на засіданнях екзекутиви КПШ обговорювано справу про небезпеку загального бойкоту будови пам'ятника саме з цієї причини і протести проти та домагання влаштувати загальний конкурс деякими установами, серед яких, якщо не помиляюся, було активне в громаді Товариство українських інженерів Америки (ТУІА). Це підтверджує, бодай шодо згаданого Товариства, Пашук, який із-за цього вийшов не лише з Мистецької комісії КПШ, але навіть з управи ТУІА. За проголошення конкурсу була і загальнопоширена, зокрема на Україні, практика таких конкурсів. Так було в Києві на початку нашого сторіччя, так є тепер у Львові, де після невдачі першого конкурсу, проголошено другий, додатковий.

*

На цьому можна закінчити наші міркування, коли б не емоційна проблема, яка виринає і буде виринати: чому Архипенко опинився осторонь цього визначного народного здвигу американської України? Це "чому" стосується не лише нашої громади, репрезентованої як Мистецькою комісією, так і цілим КПШ, зокрема його екзекутивою, але й самого Архипенка. Ми добре знаємо складний шлях творчого розвитку, пройдений скульптором Архипенком, який у століття Шевченкового народження плянував взяти участь у конкурсі на проєкт пам'ятника Кобзареві у Києві, та Архипенком шістдесятих років нашого століття.

Але і тоді, і в наш час мова йшла про того самого Шевченка — генія і поборника української нації. Чи не слід було Архипенкові, членові тої нації, яким би заслуженим він не був, поступитися перед логічністю розв'язки?

Не нам судити нашого земляка, геніяльного скульптора, який належить не лише Україні, але й цілому світові. Мабуть, треба згадати усі ті заходи, які зробив КПШ в імені української громади, щоб задокументувати для історії велике цінування нею ваги Архипенка і його мистецтва. На мою думку, КПШ і його Мистецька комісія зробили усе можливе, щоб включити Архипенка в процес творення пам'ятника.

Не бажаючи поминути ні однієї української людини, якою б не була її вага в громаді, тим більше значної кількості наших мистців і безпосередньо зацікавлених в авторстві пам'ятника осіб та організацій, управа КПШ, спираючися на більшість членів Мистецької комісії, схвалила проголосити відкритий конкурс на виконання проєкту пам'ятника. Зробила це ще і тому, що не мала певности, чи Архипенко взагалі має намір і охоту взятися за цю справу, особливо після того, як стали відомими настанови і тенденції вашінгтонських урядових кіл і їх мистецької комісії.

Та незалежно від згаданого, езекутивна КПШ не лише не зреклася, але й доклала чимало старань до того, щоб притягнути Архипенка до конкурсу, а коли це не вдалося, знайти вихід з цієї трудної ситуації. Можу ствердити з найбільшим переконанням, що наставлення езекутиви КПШ було, як перед, так і після проголошення конкурсу, якнайбільш прихильне до Архипенка. Тому закидати КПШ чи то незнання, ким був Архипенко і яку неперевершену ніким іншим вагу мало б його авторство пам'ятника, чи просто неохоту заангажувати його до проєкту пам'ятника, не має ніякої підстави. Рішення езекутиви КПШ коштувало їй багато часу, дискусій і внутрішнього напруження, тому на одному засіданні езекутива пішла майже опортуністичним шляхом, залишаючи вільну руку Мистецькій комісії.

*

У своїй статті, яка започаткувала цю дискусію, Гординський писав:

Як тільки отримано з Вашингтону дозвіл поставити пам'ятник, а КПШ побачив, що потрібні для цього гроші будуть зібрані, почав шукати за проєктами пам'ятника. Голова КПШ проф. Роман Смаль-Стоцький був офіційно делегований відвідати Архипенка, обговорити справу проєкту і на місці такий платний проєкт замовити. Цей проєкт, після узгодження членами КПШ, мав бути представлений відповідному департаментові у

Вашінгтоні для затвердження. Але Архипенко вважав цей плян надто складним і запропонував (заки він почне щонебудь робити) підписати з ним формальну умову на цей пам'ятник: тоді він зробить три шкіци, з яких один мусить бути вибраний і здійснений. Багатократні спроби Смаль-Стоцького та інших членів КПШ намовити Архипенка змінити свої пляни показалися невдалими".⁶

Мені тепер трудно встановити докладно, коли розпочалися переговори з Архипенком, про які тут мова. З доручення ексекютиви КПШ у переговорах взяли участь Гординський, Смаль-Стоцький та я, інших не пам'ятаю. Не пам'ятаю також, коли ми з Смаль-Стоцьким дістали на це доручення і коли зустрілися з Архипенком. Можливо, що це було вже після розмов Архипенка з Гординським. Але пам'ятаю три довші конференції: дві в робітні Архипенка і одну (а може навіть дві) в його домі "на долині" Нью-Йорку у славному космополітичному мистецькому Грінич Вилледж у безпосередньому сусідстві з українською дільницею міста, званою Іст Вилледж.

Архипенко після довгих років, передусім воєнних, "забуття" та недостатків, прикрив ще і тому, що його перша дружина нездужала і була часткова спаралізована, ввійшов у період великої популярності у мистецькому світі, а з нею і добробуту. Час його був дуже обмежений. Проводив його як у гарячці, надолужуючи раніші роки застою. Наші перші з ним зустрічі відбулися в його робітні, яка нагадувала ливарню заліза. Ми застали Архипенка у робочому халаті, а з ним двох чи трьох майстрів-помічників, які поралися під його наглядом коло великих фігур, мабуть, з кованої бляхи. У майстерні стояв гук і чад з відливів. Дуже здивувало мене те, що праця йшла біля копій двох чи більше ідентичних фігур. Архипенко пояснив, що часто має замовлення на такі самі твори для різних установ, передусім музеїв. Нам зразу стало ясно, що грішми не прихилимо Архипенка до наших пропозицій.

Наша розмова не тривала довго. Архипенко спішився, постійно мав звернену увагу на майстрів і, видимо, бажав нас позбутися якнайскорше. Тому ми коротко пояснили йому причину нашого приходу і запропонували відвідати його у догідніших умовах. Він відразу погодився на це і запросив нас прийти до нього додому. Вибираючись на розмову з Архипенком, ми розважили тактику, яку слід було вжити на випадок його відмови взяти участь у конкурсі. В разі категоричної відмови ми плянували намовити його виконати декілька проєктів пам'ятника, з яких КПШ мав би змогу вибрати найвідповідніший. Ми бачили раніше згадані погруддя, виконані Архипенком для Культурного городу у Клівленді, які не здобули прихильності ширшої публіки і то не тільки української. Ми

також мали на увазі уже згадуваний консерватизм вашінгтонських установ.

Вдома зустріла нас його друга дружина, колишня його студентка, неукраїнка. Вона зразу включилася в нашу розмову, часто дуже енергійно, щоб не сказати агресивно. Вже на самому початку вона дала нам лекцію, ким є її чоловік, хоч ми зауважили їй з повним переконанням, що належимо до великої більшості українців, які уважають Архипенка майстром світової слави і саме тому бажаємо, щоб він, а не хтось інший, створив пам'ятник Шевченкові у Вашингтоні. Різким голосом вона дорікала нам і цілій нашій горомаді за те, що ми раз у нашій історії дістали генія і не вміємо його шанувати. Коли її тон перейшов межі чемности, Архипенко різко zareагував і сказав їй вийти з кімнати, що вона зробила, правда, ненадовго. Після повернення аж до кінця нашої розмови вона брала в ній провідну участь. Вже тоді ми стали жалувати, що не закінчили свою справу під час наших відвідин Архипенкової робітні, тим більше, що нас попереджували, що Архипенкова дружина не була рада його зв'язкам з нашим середовищем, хоч наші установи і громадяни постійно виявляли йому свою відданість.

Ми запропонували Архипенкові включитися в конкурс, що він категорично відкинув. Потім ми перейшли на інші, заздалегідь приготовлені позиції і запропонували йому зробити модель пам'ятника, а ще краще три моделі, щоб, коли нам не затвердять один модель, ми могли б таки добитися прийняття другого, або третього. Коли він зазначив, що не має часу творити аж три моделі, а його час дорогий, ми запропонували йому заплатити за всі три. Не пригадую, чи ми самі, чи на його пропозицію встановили ціну по 1,500 доларів за кожний проєкт. Мені здається, що ціну назвав або він сам, або його дружина.

Коли ми покидали Архипенків дім, то були переконані, що він погодиться на нашу пропозицію. Та, мабуть, вплив його дружини перемиг наші аргументи, зокрема його бажання мати свій твір у цій світовій столиці. Доводиться приєднатися до висловленої Гординським думки, що Архипенко сам не бажав працювати над запропонованим йому проєктом.

В останньому абзаці своєї статті Пашук згадує, що Архипенко мав велике бажання закінчити (?) свою кар'єру пам'ятником Шевченкові у Вашингтоні, про що написав у листі до КПШ, але він, тобто Пашук, і його приятелі відмовили майстра вислати цього листа. Недобру, дуже недобру пораду дали вони своєму приятелю. Бо коли б Архипенко, як йому пропонував КПШ, виготовив свій проєкт навіть поза конкурсом, то мав би велику, дуже велику можливість здійснити своє велике бажання!

---

1. С. Гординський, "Чому Архипенко не створив пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні? (I)", *Сучасність*, березень 1988; А. Пашук, "Чому Архипенко не створив пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні? (II)", *Сучасність*, вересень 1988; А. Осадца, "Чому Архипенко не створив пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні? (III)", *Сучасність*, жовтень 1988.

2. В. Попович, "Яків Гніздовський", *Сучасність*, листопад 1987.

3. А. Драган, *Шевченко у Вашингтоні* (Джерзі Ситі: в-во "Свобода", 1984).

4. А. Драган, там же.

5. А. Пашук, "Пам'ятник Шевченкові у Вашингтоні", *Сучасна Україна* (Мюнхен), 21 листопада 1960.

6. С. Гординський, там же.

ЦАРГОРОД І ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА УКРАЇНІ ПІСЛЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ УГОДИ

Олександр Воронин

Протягом 666 років, — від Хрещення Руси-України до Переяславської угоди Богдана Хмельницького з Москвою, тобто протягом рівно двох третин своєї тепер уже тисячолітньої історії, — Православна Церква на Україні перебувала у канонічній юрисдикції Царгородського патріярха, користуючись широкою автономією, де факто незалежністю. Українська Церква виробила свої особливості, включно з дуже важливою засадою соборности, яка передбачала, серед іншого, вибір єпископів і митрополита Київського соборами з участю представників ієрархії, духовенства та мирян. З Царгородом Київська митрополія була пов'язана духовно; патріярхи затверджували вибраних на місці митрополитів благословенними грамотами. Зв'язки з Церквою-матір'ю не завжди були ідеальні, але якщо має бути церковна підпорядкованість, то відносини Київської митрополії з Царгородським патріярхатом можуть бути зразком.

Такі зв'язки зберігалися в основному і після падіння Візантії у 1453 р., коли осідок Вселенського патріярха опинився під владою турків. Царгородський патріярх зберіг тоді свою духовну владу, і султани Оттоманської імперії навіть визнали його як політичного голову всього її православного населення. З другого боку, якщо їм це було потрібно, вони впливали на рішення патріярхів або навіть просто давали їм накази щодо певних кроків. Це було, серед іншого, і у випадку зречення Царгородом юрисдикції над Київською митрополією у 1686 р.

З падінням християнської православної Візантійської імперії, Царгородський патріярх втратив сильну політичну і матеріальну базу, хоч Візантія вже й раніше загубила у війнах з мусулманами свою колишню славу і багатства. З часом у колах патріярхії почалися суперечки та міжусобиці. Патріярхи змінювалися пересічно що два роки, а їхній авторитет у православному світі залишався переважно духовного характеру, віддзеркалюючи пошану до давности і колишньої слави вселенського Царгородського престолу.

Збіднілий Царгородський та інші православні патріярхи Сходу, що ще у VII ст. опинилися під владою мусулман, мусіли шукати матеріальної підтримки деінде і знаходили її у далекій Москві, яка єдиною з православних країн не тільки утримала свою незалежність, але й постійно зростала в силі, поширюючи свої кордони

завоюваннями. Москва проголосила свою незалежність від Царгороду 1448 р., поставивши без порозуміння з Царгородським патріархом свого митрополита; відділилася від Київської митрополії десять років пізніше, а в 1589 р. стала автокефальною формально створенням Московської патріархії. Завдяки політичній силі царської держави, до Москви перейшов центр православ'я на Сході; Московська Церква увійшла в ролю опікуна поневолених мусулманами Православних Церков, давала їм щедрю матеріяльну підтримку. В контексті політичного реалітету теорія Москви, як Третього Риму, мала деяку підставу. Незважаючи на свою малокультурність і духовну відсталість від України, Московщина притягала до себе своїм відносним спокоєм численних духовних осіб з України, особливо ченців, втомлених і зневірених безперестанними війнами, змінами влади, утисками поляків.

До часу повстання Богдана Хмельницького Православна Церква на Україні знову прийшла до себе після травми, яку заподіяла їй Берестейська унія, і за краших політичних обставин її напевно чекало б світле майбутнє. Але події пішли шляхом, які довели Хмельницького до союзу з Московією, до злочасної Переяславської угоди. Велику ролю в цьому відіграла ідеалістична надія на єдиновірність православної України з православною Московією, надія на альтруїстичну підтримку з боку сильного єдиновірця слабшому, який знемагав у постійних війнах з католицькою Польщею та з іновірними турками й татарами. Але надія на єдиновірність виявилася химерою, яку швидко розтоптала дійсність: так само, як перехід на унію не припинив релігійного тертя і не зробив з поляків приятелів українців, так само, як єдиновірність не перешкоджала православним румунам у період між двома світовими війнами брутально румунізувати Українську Православну Церкву в їхній країні. У випадку союзу з Московією надія на єдиновірність виявилася для України та Української Православної Церкви фатальною помилкою. Після підписання договору з Московією Київська митрополія залишалася незалежною у традиційній юрисдикції Царгороду лише 32 роки.

Історик Української Православної Церкви Іван Власовський вважає неможливим, щоб в міру втягнення української козацької держави у склад і під владу московської православної держави, Українська Православна Церква могла довго залишатися в юрисдикції Царгородського патріарха та ще й з фактичною незалежністю від нього. Це, правда, і сам гетьман Хмельницький передбачав, що Православна Церква на Україні, як і його держава, будуть пов'язані з Московією. Зрозуміло, що і для України, і для її Церкви гетьман уявляв цілком інакше майбутнє, ніж їх чекало. Це

мав бути союз рівних з рівними, навіть якщо Москву визнавали б першою серед рівних.

У Переяславському договорі про майбутнє Української Православної Церкви не було згадки. Є два лаконічні зауваження, що торкаються церковних справ. У статті 13-ій читаємо: "Права, надані від віків князями і королями, як духовним і світським людям, щоб ні в чому не порушені були". А в статті 18-ій сказано, що митрополит має одержати на його маєтності "жалувану грамоту", тобто підтвердження його володінь.

Така неясність щодо майбутнього Церкви явно турбувала митрополита Сильвестра Косова, першого українського митрополита, який одержав титул екзарха Царгородського патріарха. Митрополит Сильвестр участі в переговорах з Москвою не брав, а коли вже дійшло до укладення союзу, різними способами виявляв опозицію до союзників. Реалітет політичних обставин примусив його шукати "модусу вівенді" з царською владою. У липні 1654 р. митрополит Сильвестр вислав до царя своє посольство на чолі з ігуменом Інокентієм Гізелем, передавши через нього грамоту з проханням підтвердити права і привілеї Церкви в українській козацькій державі, подані в окремих статтях. Головне місце у цьому акті займає стаття 2-га: "Не виділяти духовенства від послушенства святішому Царгородському патріархові, якому воно підлягає по праву Божому, по хрещенню і по правилах святих Отців".

В окремії чолобитній цареві від Київського митрополита говорилося, що канонічна пов'язаність з Царгородом — це корінь усіх наших вольностей і прав; на цьому фундаменті всі наші вольності збудовані". У статтях, які митрополит Сильвестр просив царя ствердити, говорилося також про право митрополита, єпископів, архимандритів та ігуменів перебувати на їхніх становищах до смерті, а наступники їхні мали вільно обиратися духовенством і мирянами; про право мати на Україні власні духовні суди з остаточним відкликом до митрополичого суду; про те, щоб засуджені духовні особи відбували кару на своїй землі, а не висилались до Росії".

Київський митрополит явно відчував, що з підпорядкуванням його Церкви Москві ці та інші права опиняться під загрозою (те, що сталося в дійсності, було незмірно гірше, ніж він побоювався), і вбачав можливість збереження цих прав у затриманні канонічної підлеглості Церкві-матері у Царгороді, навіть якщо вона була далеко, була під владою іновірних і не мала сили. Москва мала, очевидно, цілком інші наміри. Цар задовольнив лише найменш важливі прохання, серед них про невтручання московських воєвод у справи українського духовенства. Про затримання канонічної підпорядкованості Царгородському патріархові він відповіді не дав, явно вже вважаючи не тільки Україну, але й її Церкву, своєю

власністю. А московський патріарх почав називати себе у той час патріархом Великої, Малої і Білої Росії.

У міжцерковних відносинах надзвичайно важливі два правила Вселенських соборів: 2-ге правило Другого і 8-ме — Третього, які забороняють єпископові однієї Церкви втручатися у справи іншої. Ці правила Московська Церква почала порушувати супроти Київської митрополії, а тим самим і супроти Царгородського патріархату вже в рік укладення Переяславської угоди і продовжувала таку практику аж до кінцевого акту, що мав місце у 1686 р.

У 1654 р. Московська Церква підпорядкувала своєму управлінню литовсько-білоруські землі, захоплені московським військом під час війни з Польщею, всупереч фактові, що вони належали до Київської митрополії. Ані Київського митрополита, ані Царгородського патріарха, в юрисдикції якого була Православна Церква на Україні, Московський патріарх не вважав за потрібне про це навіть повідомити, не говорячи вже про одержання їхньої згоди.

Богдан Хмельницький під кінець життя розчарувався в союзі з Москвою і разом з тим, очевидно, почав сумніватися в розсудливості прийняття Православною Церквою на Україні зверхности Московського патріарха. У 1657 р., після смерти митрополита Сильвестра, гетьман, не повідомивши Москву, скликав елекційний собор для вибору його наступника. Собор відбувся у грудні того ж року. Це сталося вже після смерти Хмельницького, але його наступник Іван Виговський продовжував його політику, і вибір нового митрополита — Діонісія Балабана — відбувся без повідомлення і згоди Москви. Про позицію нового митрополита у справі юрисдикції Київської митрополії свідчить його відповідь московському царському представникові на запитання, чи він "бив чолом після вибору государеві і патріархові Никонові". "Від початку святого Хрещення, — відповів митрополит Діонісій, — київські митрополити, один за одним, благословення приймали від святих Константинопольських патріархів, і без повеління та благословення святого Константинопольського патріарха я благословення прийняти і посвятитись на Київську митрополію від святого Никона патріарха не смію..."

У 1659 р. Москва зробила далекоюсяглий крок у напрямку підпорядкування України та її Церкви, накинувши — після скинення гетьмана Виговського і передачі влади Юрієві Хмельницькому — нові "Переяславські статті", як нібито прийняті Богданом Хмельницьким. Замість статті "Митрополиту Київському з єпископами і зо всім духовенством залишатися по-старому під владою і послушенством тільки Царгородського патріарха", яку пропонувала на переговорах українська сторона, до статті первісної угоди, де говорилося про збереження споконвічних прав духовних і світських, було додано: "А митрополиту Київському,

також і іншим духовним Малої Росії, бути під благословенням святійшого патріярха Московського і всея Великої, Малої і Білої Росії, а в права духовних святійший патріярх вступати не буде" (ця формула подається в усіх російських історіях, як частина Переяславської угоди Богдана Хмельницького).

Проти зміни запротестувала козацька старшина, і в грудні 1659 р. вислане до Москви посольство просило скасувати цю статтю, заявляючи: "А про підпорядкування Московському патріярхові нам, мирянам, говорить не належить, і ми перебуватимемо на тому, на чому зволить патріярх Константинопольський". Але Царгород був далеко, на нього можна було покликатися тільки в контексті канонічної пов'язаности, а Москва до канонів не мала жадного респекту, коли вони були їй невідгідні. Згадана стаття залишилася в силі, разом з рештою псевдо-Переяславських статей, і Москва почала посилатися на неї, як нібито добровільну згоду Української Церкви підпорядкуватися Московському патріярхові.

Тут варто, одначе, звернути увагу на слова послів: "Ми перебуватимемо на тому, на чому зволить патріярх Константинопольський". Це вже було легке відхилення від рішучої процаргородської лінії: "Ми *хочемо* бути вірними Царгородові, але останнє слово — за ним". Цей підхід далі поступово ширився і, як виявилося, став для Української Православної Церкви фатальним.

Канонічні права Царгородського патріярха супроти Української Православної Церкви були знову порушені Московською патріярхією призначенням нею місцеблюстителя Київського митрополічного престолу на місце митрополита Діонісія Балабана, який покинув Київ разом з Виговським, коли той зірвав з Москвою, але який далі залишався правним Київським митрополитом.

Всі ці порушення канонів і поступове втягання Православної Церкви на Україні в орбіту Москви залишилися в більшості непоміченими Царгородськими патріярхами. Знову ж таки треба нагадати, що Царгород був далеко, він був під владою турків, патріярхи часто мінялися (за 32 роки — від Переяславської угоди до підпорядкування Київської митрополії Москві — було 22 зміни на патріяршому престолі) і не мали ані сили, ані засобів для ефективної оборони своїх прав.

Одним з рішучіших виявів протесту була анатема, яку кинув патріярх Діонісій III на єпископа Мефодія, наставленого Московською патріярхією новим місцеблюстителем Київської митрополічної катедри 1661 р. Фактично ця анатема була спричинена тим, що єпископ Мефодій (колишній ніжинський протопоп і ревний москвофіл Максим Филимонович) був висвячений на єпископа з метою зробити його київським місцеблюстителем на Мстиславсько-Могилівську катедру на Білорусії, яка лежала в межах Київської

митрополії. Але навіть ця анатема протривала недовго. Через неповний рік цар звернувся до патріярха Діонісія III з покаянним листом і подарунком, і патріярх, знайшовши виправдання, що "для ікономії спасіння душ допускається і переступ закону", анатему зняв. Це був перший випадок, коли Царгородський патріярх санкціонував урізання прав Київської митрополії дедалі зростаючим у силі православним центром на півночі.

Тим часом на Україні запанувала доба руїни — руїни решток політичної сили козацької держави, руїни народу і його Церкви. Україна не мала ані сильного державного керівника, ані сильної особистости на чолі Церкви, на яких можна було б орієнтуватися. Такі обставини вели до послідовної ерозії вірности Царгородському патріярхові, найсумнішим виявом якої була ідея гетьмана Брюховецького після його приходу до влади 1663 р., що "для наведення порядку не тільки мусить бути підпорядкована Церква Москві, але й митрополитом слід бути великорусові з Москви". Так далеко не наважувалась іти в той час навіть Москва, і Брюховецький у відповідь на свою чолобитну в цій справі дістав відповідь, що "великий государ почне листування про це з Царгородським патріярхом, і коли патріярх дасть благословення на митрополита в Київ, то про це буде указ великого государя".

Так чи інакше, справа підпорядкування Київської митрополії Московській патріярхії поступово і дедалі швидше ішла вперед. У 1667 р. Чернігівську єпископію Московський патріярх підвищив до архиєпископії — крок, якого не визнав патріярх, але який залишився незмінним. Два роки пізніше боярин Ордин-Нашокін в опрацьованих ним доповідях для московського уряду пропонував, щоб цар просив патріярха Царгородського зректись влади над Київською митрополією, бо він перебуває під владою султана і не може бути охоронцем прав населення від натиску єзуїтів. У той час цю ідею не було зреалізовано, але вона віддзеркалювала політичну дійсність і вже далеко неприховані пляни Москви щодо майбутнього Церкви на Україні. Реалізація її стала вже питанням часу.

Митрополит Київський Йосиф Нелюбович-Тукальський був останнім, що дістав благословенну грамоту від патріярха Царгородського. Після його смерті у 1675 р. київська митрополічна катедра залишилася вакантною протягом десяти років, і її справами завідував місцеблюститель. Це робилося з наміром, щоб ослабленням митрополічного престолу приготувати ґрунт для підпорядкування Київської митрополії Москві. Нарешті у 1684 р. московський уряд відчув, що настав відповідний час.

У грудні того року до Царгородського патріярха Якова було вислане царське посольство з проханням погодитися, щоб новообраний митрополит Київський та його наступники поставлялися у Москві — іншими словами, фактично зректись юрисдикції

над Київською митрополією. Патріярх згоди на це не дав, але московський уряд — ще перед тим, як дістав негативну відповідь — наказав так чи інакше провести вибори і кандидата послати для поставлення до Москви. На елекційному соборі у липні 1865 р. було обрано митрополитом єпископа Луцького Гедеона Святополка-Четвертинського, але учасники собору в листі до патріярха Московського висловили протест проти підпорядкування Православної Церкви на Україні Москві і заявили, що не можуть добровільно піддаватися під владу Московського патріярха, хіба що сам Царгородський патріярх звільнить їх від підлеглості собі.

Фактично тут ішлося вже не про зміну юрисдикції, бо більшість українського духовенства бачила неминучість цього, а лише про те, щоб перехід відбувся законно, за згодою Царгороду. Можливо, дехто ще плекав надію, що Царгородський патріярх такої згоди не дасть. Крім того, було бажання зберегти за Православною Церквою на Україні принаймні деякі привілеї: щоб за митрополитом Київським залишився титул екзарха Царгородського патріярха; щоб він зберіг свою владу в митрополії; щоб Київський митрополит стояв вище всіх митрополій Московського патріярхату; щоб митрополит вільно вибирався собором, а від Московського патріярха приймав лише благословення і поставлення. Всі ці прохання містилися у статтях чолобитної, висланої українським духовенством московським царям 1865 р. Царі у своїй відповіді підтвердили всі статті, крім права на екзархат Царгородського патріярха, що, зрештою, після зміни юрисдикцій суперечило б канонам, бо коли підлягаєш одному патріярхові, не можеш підлягати і другому.

Восьмого листопада 1685 р. єпископа Гедеона було поставлено у Москві на митрополита Київського. Це було фактичне підпорядкування Української Православної Церкви Москві. Було це також кричущим порушенням канонів про заборону втручатися у справи іншої церковної області. Поставлення єпископа Гедеона на митрополита Київського у Москві було зроблене без відома патріярха Царгородського, якому Київська митрополія формально не підлягала, і, як виявилось, без його згоди.

Але все ж з канонами у той час рахувалися більше, ніж тепер, і царі та Московський патріярх хотіли поставити на вчинений ними підступний акт печать законности. До патріярха Якова вислано посланців з Москви і від гетьмана Самойловича — диякона Никиту Олексієва та Івана Лисицю. По дорозі вони зустрілися з патріярхом Олександрійським Досифеєм, відомим і впливовим тогочасним православним каноністом, який спочатку рішуче відмовився визнати факт незаконного приєднання Київської митрополії до Москви. У грамотах до Московського патріярха і царів він засудив цей акт як канонічно і морально неправильний, безпідставний, свавільний, славолюбний. Засудив патріярх Досифей також обіцянку

царів дати шедру винагороду патріярхові після одержання грамот про зречення від Київської митрополії, назвавши це "явною симонією".

Царгородський патріярх Діонісій, який тоді шойно замінив на патріяршому престолі патріярха Якова, погодився на відступлення Київської митрополії Москві, діставши про це наказ від великого візира, який був зацікавлений з політичних міркувань у збереженні миру з Москвою і якого, крім того, перед тим належно "обробив" царський посланник. Факт переходу Київської митрополії під зверхність Московського патріярха був стверджений офіційними грамотами Царгородського патріярха, але з передумовами, щоб митрополит Київський далі вибирався, як і раніше, за прийнятим звичаєм Митрополії та щоб на богослуженнях у Київській митрополії насамперед поминали Царгородського, а вже після того — Московського патріярха.

Свідченням про те, що, крім наказу турецької влади, в погодженні на перехід Київської митрополії під Московського патріярха відіграла ролю ще й матеріальна сторона, є розписка патріярха Діонісія в листі до царя: "Прийняли єсми милостиню святого вашого царства від посланого вашого господина Никити Олексієва три сорока соболів і двісті червоних".

Так закінчилася 700-літня незалежність Православної Церкви на Україні в юрисдикції Царгородського патріярха. В теорії Київська митрополія мала зберегти значну автономію, згідно з обіцянками царів у час зміни юрисдикцій. Але ці обіцянки були дуже скоро забуті, і Москва почала швидким темпом касувати такі головні права як вільний соборний вибір митрополита і єпископів, право на власне церковне судівництво, зверхність митрополита Київського над усіма єпархіями, монастирями та церковними установами України, право на власну друкарню і т. д. Протягом наступних 100 років Українська Православна Церква була силою інтегрована в систему Російської Православної Церкви, без жодних прав на самобутність.

Неканонічність передачі Київської митрополії з-під влади Царгородського патріярха Москві була визнана вже протягом першого року, і за цей незаконний вчинок патріярха Діонісія було позбавлено патріяршого престолу в 1687 р. Інший засуд неканонічності цього акту був зроблений Царгородською патріярхією уже в нашому столітті, в патріяршому томосі з 13 листопада 1924 р. про надання автокефалії Православній Церкві у Польщі, більшість вірних якої становили українці і білоруси. З огляду на те, що тут розходилося про Церкву, яка була свого часу частиною Київської митрополії, патріярший томос нагадує, що "перше відірвання від нашого престолу Київської митрополії... і прилучення її до Московської Церкви відбулось не за приписами канонічних правил,

а також не було дотримано всього того, що було встановлено відносно повної церковної автономії Київського митрополита, який мав титул екзарха Вселенського престолу”.

Томос Царгородського патріярха має надзвичайно важливе значення для Української Православної Церкви. Проголошенням неканонічності передачі Київської митрополії Москві у 1686 р. патріярший документ по суті анулює акт, що відбувся 238 років тому і формально повертає до стану, який існував перед тим. На тій підставі Вселенська патріярхія вважала себе повноправною дати автокефалію Православній Церкві на землях, які колись були частиною підпорядкованої їй Київської митрополії. Це дало підставу проголосити у 1941 р. автокефалію Української Православної Церкви, яку поблагословив першоієрарх Православної Автокефальної Церкви у Польщі митрополит Діонісій, а перших єпископів для неї висвятили колишні ієрархи цієї Церкви архієпископи Олександр і Полікарп.

Патріярший документ, який, до речі, анулювала свавільно у 1948 р. Москва, але не анулював Царгородський патріярх, дає також підставу вважати незаконним теперішнє перебування Православної Церкви на Україні у складі і під повним контролем Російської Православної Церкви, без жодної автономії, а Українську Автокефальну Православну Церкву, що живе і діє в країнах вільного світу, — повноправним спадкоємцем Київської митрополії. За існуючих тепер політичних обставин це має для нас радше моральну, ніж практичну вагу, але із змінами, які можуть настати в майбутньому, це може бути вирішальним при новому відродженні Української Православної Церкви на Україні.

«ЗЕМЛЯ — СЕЛЯНАМ!» — ОРЕНДНА СИСТЕМА В ДІЇ

Богдан Чайківський

4 листопада 1985 р. у передовому в республіці колгоспі "Прапор комунізму" Коломийського району Івано-Франківської області вперше на Україні впроваджено у сільському господарстві орендну систему. Голова колгоспу В. Ткачук передав в оренду групі "Зірка" з п'ятьох колгоспників, очолюваній Р. Романюком, 264 гектари поля. "Землю і техніку — в оренду! Ви повністю відповідаєте за матеріальні ресурси і самостійні у виборі варіантів їх використання. Колгосп виконує функцію магазину: ви купуєте у нас необхідне і продаєте нам вирощену продукцію. Планових показників два — виробництво продукції і закупівельна ціна, за якою господарство скуповуватиме все вирощене...", — це слова голови колгоспу Ткачука (*Хлібороб України*, ч. 4, 1988).

Та іновачія голови колгоспу у сільському господарстві України викликала велике замішання в партійному проводі району. "Ткачук роздає колгоспну землю", "Ліквідує колгоспну систему", "Самостійності захотів для колгоспників" і тим подібні закиди посилалися на його голову від місцевого партійного проводу. Та голова колгоспу не дав себе збити з обраного шляху. Бідні партійні бонзи не знали, що не мине й двох років, як позиції Ткачука не тільки повторить М. Горбачов, але й надасть їм ширшого змісту.

Початок творення орендної системи, що мала за ціль зробити з колгоспника господаря на власній землі, — де факто, і звільнити його від недолужної опіки адміністративно-партійного апарату не був легким. З одного боку, як партійні, так і адміністративні чинники зразу побачили в оренді загрозу власного становища. Вони не тільки втрачали вплив та владу над підвладними їм колгоспниками, але й у перспективі ясно бачили перед собою зайві свої посади, непотрібність становища та тяжкий шлях перебудови з високопоставленого діяча на незavidний шлях робітника, а для багатьох — гірке безробіття. З другого боку, не всі колгоспники хотіли бути самостійними господарями. Не всіх цікавила свобода дій та самостійна праця. Навіть якщо деяким сподобалася перспектива великих заробітків, то рівночасно відстрашувала необхідність більшої праці та ініціативності. У колгоспі відробив чи відсидів свої години, і ніщо його більше не обходило. Жадна відповідальність за колгоспне майно, за те,

вродить нива чи ні, чи працюватиме трактор, чи буде в полі урожай, чи зберуть його вчасно, доставлять до колгоспу, чи гнитиме в полі, чи половина його пропаде при транспортуванні і т. п. Всі ці речі його не хвилювали.

В орендній системі кожне недопильнування врожаю б'є по власній кишені. Самому треба дбати і про врожай, і про збір його та доставу до відборця. А це вимагає набагато більше праці й труду, ніж робота у колгоспі. "В колгоспі спокійніше", — сказали під кінець першого року оренди двоє членів ланки, і Романюк мусів доповнити її двома новими, молодшими працівниками. Що відстрашує колгоспників від орендної системи? В першу чергу страх перед власною відповідальністю за наслідки своєї діяльності, десятиліттями плекана неохота до праці — загальний культ лінивства, невміння широких кіл колгоспного населення працювати на землі, зневіра у можливість якихось змін — перебудови на інше, краще життя.

Перша орендна ланка в УРСР — "Зірка" переборолла всі ті труднощі. На липневому (1987 р.) пленумі ЦК КП України В. Щербинський звітував: "Підрядний колектив Р. С. Романюка... зібрав торік з гектара по 59 центнерів зерна. Собівартість його в 1.7 раза, а затрати праці вдвоє нижчі, ніж у середньому по колгоспу..." Кожен член "Зірки" виробив продукції на 23 тис. карбованців, це півтора раза більше, ніж по колгоспу, два раза більше, ніж по району і два з половиною раза більше, ніж по області...

Восени 1986 р. "Зірка" збільшила орендну площу до 315 га. За її прикладом постала друга діляниця "Маяк", що взяла в оренду 510 га землі. З тим моментом ланцюгову реакцію орендної системи не могли спинити ніякі перепони адміністративно-партійного апарату. Хоча керівники різних служб опіки над колгоспами та радгоспами всіма силами не дають селянинові можливості бути господарем на відданій йому в користування землі, газета *Сільські вісті* з 29 травня 1988 р. подала, що в тій же Івано-Франківській області вже працює 239 орендних колективів.

У 1987 р. ця нова форма праці в сільському господарстві появилася вже і на Полтавщині, Вінничині і т. д. "Якщо в 1987 р. орендували землю лише в сто господарствах республіки, то, як повідомили в Держагропромі УРСР, на кінець квітня 1988 р. він прижився вже в 2843-ох господарствах. На нього перейшли понад 10 тисяч підрозділів, у яких працює близько 190 тис. чоловік. Сьогодні орендатори є в кожній області. Орендується земля, старі, що раніше не використовувалися тваринницькі приміщення, теплиці, техніка та інше" (*Сільські вісті*, 29 травня 1988).

Особливо широко проходить перехід на орендну систему в Західній Україні, у Львівській області і, в першу чергу, у гірських районах Карпат, де партія завжди мала великі труднощі змусити

індивідуалістично наставлених жителів гір увійти в колгоспну систему. Чим ближче до центру та до Щербицького, тим повільніше проходить перехід на орендну систему. У Київській області створено лише 6 підрозділів, у яких працює всього 72 особи, в Черкаській області — 39 ланок. М. Мезенцев, спецкореспондент *Сільських вістей* (29 травня 1988) пише: "Трохи дивно наводити ці дані. Адже, як відомо, в обох областях не раз народжувалися цінні ініціативи, та й зрушення за останні роки..." З тих даних видно може найкраще, що провід партії УРСР і сам Щербицький на практиці наставлені проти "перестройки" та проти всіх тих змін, що підтинають силу його самого і його апарату. Але назовні Щербицький — за все нове. У своєму виступі 17 червня 1988 р. на зборах партактиву Закарпатської області Щербицький подав, що оплату праці від валового доходу впроваджено в області лише в 12% господарств, по республіці — в 46%, а в Івано-Франківській області в 90%. Орендний підряд застосовується в області менш ніж в 1/5 частині колгоспів і радгоспів, тоді як по УРСР у 28%; в області працює лише 25 тис. людей, тоді як по УРСР понад 1.1 мільйона на принципах сімейного і особистого підряду.

Чи це масове поширення оренди землі в Україні є тимчасовим явищем чи тривалим? Це питання насувається, коли пригадати, що вже давно була зроблена подібна спроба реформи колгоспно-радгоспної системи в Україні.

Ще в 1960-их роках у республіці ряд науковців та практиків сільського господарства старалися хоч частинно його оздоровити. І хоч часто за ними стояли та їхні ідеї й експерименти підтримували високопоставлені в партійній ієрархії люди, вони постійно програвали змагання за оздоровлення сільського господарства з партійною ідеологією і бюрократією.

На початку 60-их років переїхав до Москви фінансовий геній українець Іван Худенко. Він став фінансистом Ради Міністрів СРСР та протеже Генадія Воронова — члена Політбюра. Завдяки останньому він дістав платню на рівні заступника міністра. Воронова захопили плани Худенка поставити агрикультуру Союзу на наукову базу та розв'язати за одним заходом сільськогосподарську кризу і перенаселення на селі. 12 листопада 1960 р. Рада Міністрів СРСР дала дозвіл Худенкові на експеримент. Худенко став директором Ілійського радгоспу і перевів його на т. зв. безрядно-ланкову систему оплати праці. Кожна ланка дістала повну господарську самостійність що і де садити, як працювати в полі, а оплата ланки була лише за кінцеві результати — продукцію, що її ланка виростила. Ланка діставала згори лише ціль — такий продукт і в такий час. Як цього добитися — була справа виключно членів ланки.

До реформи Худенка в Ілійському радгоспі працювало 830

осіб, що вживали 227 тракторів. Худенко доказав, що він одержить таку саму кількість продукції своєю ланковою системою, маючи до праці лише 67 осіб (8%) та 67 тракторів (29.5%) з кількості працюючих перед його реформою. Після скинення Хрущова Худенка забрали з України і перенесли в Казахстан, де він став директором радгоспу села Акчі біля Алма-Ати. Худенко не закинув своїх плянів і там далі розвинув безнарядно-ланкову систему оплати праці. У Казахстані він добився подібних успіхів, як і в Україні. Собівартість зерна зменшилася в чотири рази, прибуток радгоспу зріс на одного працівника в сім разів, а заробітна плата працівників радгоспу збільшилася в чотири рази. Худенко доказав, що його нова система наукової організації праці дасть в чотири рази більше зерна і працюватиме лише 5 мільйонів чоловік замість 30 мільйонів, що працювали раніше.

23 липня 1970 р. міністер сільського господарства Казахської РСР М. Рогінець закрав радгосп в Акчі і подав до прокуратури позов на Худенка за експеримент. 4 вересня Худенко звернувся до республіканського суду з вимогою признати виплату робітникам радгоспу згідно зі ставками ланкової системи. Суд признав йому слушність і дозволив виплатити робітникам радгоспу згідно зі ставками Худенка. Тоді прокуратура Казахської РСР порушила проти Худенка та його заступника Владислава Філатова кримінальну справу за розбазарювання державних фондів. Почалася таємна боротьба між тими, що підтримували Худенка, спираючися на дозвіл, тобто доручення Ради Міністрів СРСР на експеримент, та бюрократами, що в Худенкові бачили науковця, який хоче перевернути цілу систему та заколотити їхнє спокійне життя. У 1972 році Київська кіностудія випустила художньо-документальний фільм про Худенка "Людина на землі", покликуючися на постанову уряду. Про експеримент Худенка писала центральна преса і то дуже похвально. Тим часом 28 серпня 1973 р. міський суд Алма-Ати на підставі статей 174 кримінального кодексу (самовільне присвоєння влади) та 177 (розбазарювання, крадіж державної власності в особливо великих розмірах) засудив І. Худенка на 6 років ув'язнення, а В. Філатова — на 4 роки.

Худенко помер у тюрмі в Казахстані 12 листопада 1974 року. Так закінчився експеримент, що мав дати можливість СРСР вийти зі сільськогосподарської кризи і розв'язати проблему резерви кадрів для майбутнього.

Експеримент Худенка з-перед 27-ох років не набрав такого широкого розмаху, як теперішня орендна система та її правдоподібне майбутнє завершення у кооперативних об'єднаннях. Худенко хотів у рамках існуючої колгоспно-радгоспної дійсності створити модель, що був би зразком того, як можна чи як треба працювати, щоб досягти кращих успіхів при менших затратах

коштів та людських сил. Науковим підходом він старався доказати, що існуюча аграрна система може діяти успішно. І тому що цей експеримент вдався, показавши як недолуго працює партійно-адміністративний апарат, останній його знищив.

Нині події в Україні пішли набагато далі. Ніхто вже не сумнівається у недоліках існуючої дійсності і в тому, що економічна програма партії цілком збанкрутувала. Йдеться про тримання влади в руках бюрократів, які при практичній ліквідації цієї системи опиняться на вулиці. Перебудову сільського господарства Радянського Союзу нині схвалює та її рекомендує Горбачов. Хоч сам він, як і його найближчі співробітники, є за перемінами, реорганізація сільського господарства в Радянському Союзі проходить поволі і різними шляхами, без належного правового оформлення, без єдиної лінії згори. Сам Горбачов, позитивно оцінюючи орендну систему, говорив на початку 1988 р. про 10 років, потім про 20-25, у червні минулого року вже про оренду землі на 50 років, а ще пізніше — на 50 років з правом спадковості. Маючи таке благословення згори, українська радянська преса, журналісти та науковці зайняли до неї поголовно, за дуже малими винятками, позитивне становище. Але тільки частина апарату ЦК КП України рішуче стала на позиції конечности змін і прийняла реформу. "У Дзержинському районі це можуть підтвердити конкретними фактами: де оренда, там, як правило, й успіх. Цим і пояснюється те, що 85% орної землі району, 70% громадського тваринництва нині передано в оренду трудовим колективам, сім'ям, окремим трудівникам. [...] Головний висновок такий: орендний підряд — це завтрішній день усіх хліборобів республіки. У практичному втіленні цього способу господарювання вирішальне слово — за партійними органами, що Дзержинський райком партії довів конкретним ділом..." — пише М. Лисенко, кореспондент *Сільських вістей* з Житомирської області (4 червня 1988).

"Даймо простір людям" — під таким заголовком *Сільські вісті* 14 липня 1988 р. помістили інтерв'ю з ланковим колгоспу "Прогрес" Солонянського району Дніпропетровської області С. Я. Буяком, який сказав:

Не в нових сортах, хімії, економічній маніловщині, треба дива шукати — в людині. Даймо людям розкритися на повну силу — і побачимо, яка щедра земля на врожаї. Не подумайте, що я проти колективного підряду. То, звісно, крок уперед порівняно з бездумністю адміністративного командування. Але тільки крок. Механізатор і за колективного підряду не почуватиться повновладним господарем. Технікою він не розпоряджається, земля — теж не його. [...] Перший секретар райкому партії довго нас слухав, а на прощання сказав: "Пора, товариші, брати землю в оренду". Невдовзі і в нас створили орендну ланку, до якої ввійшло дев'ять чоловік.

[...] Головне в нашій роботі якість. Але я, як ланковий, не контролюю нікого зі своїх друзів — контролює карбованець. Найвагоміший документ, дарма, що немає на ньому ні резолюцій, ні печаток...

Майбутнє, мені здається, за сільськогосподарськими кооперативами. За логікою розвитку орендний підряд має перерости у вищу форму, в кооператив, який сам розпоряджатиметься фінансами, сам вкладатиме кошти для розвитку. Так і хочеться сказати: буде у нас кооператив кооперативів. Але не наважуюсь. Надто звикли ми до наїжджених колій, до їзди по колу. Мало поки що ініціятиви, рішучості, віри у власні сили.

Головне, щоб кожен із нас міг реалізувати свої здібності, щоб ніхто цьому не заважав. Мабуть, жоден економіст не підрахував: скільки добра для свого народу може зробити людина, коли повертається до неї справжнє почуття господаря.

Треба було чекати майже три роки від часу створення орендної системи в Україні, щоб появилася директива Держагропрому СРСР і ВАСГНІЛ (*Сельская жизнь*, 31 серпня 1988) про принципи орендних відносин.

...Оренда — це майновий найм, договір, при якому одна сторона в особі колгоспу, радгоспу чи іншого землекористувача надає іншій стороні — орендарю землю та інші засоби виробництва у тривале користування за певну плату. Працюючи в умовах повної господарської самостійності і майнової відповідальності, орендар стає справжнім господарем землі та інших засобів виробництва, а його особисті інтереси найповніше збігаються з інтересами суспільства.

Правові й економічні основи при використанні орендних відносин у практиці роботи колгоспів, радгоспів та інших підприємств агропромислового комплексу виходять із закону СРСР "Про державне підприємство (об'єднання)", Закону СРСР "Про кооперацію в СРСР" і Примірного статуту колгоспу. В оренду можуть передаватися сільськогосподарські й інші земельні угіддя, багаторічні насадження, ставки та озера, робоча і продуктивна худоба, техніка, обладнання, будівлі, споруди та інші основні засоби як виробничого, так і невиробничого призначення. Як правило, орендна плата за землю та інші засоби виробництва здійснюється по твердих ставках за гектар земельних угідь, з урахуванням їх родючості на момент передачі, голову худоби, виробничу споруду, одиницю технічних засобів. Вона встановлюється в грошовій, натуральній або змішаній формах. Орендна плата може стягуватися і в іншому порядку — через різницю між цінами, за якими господарство оплачує продукцію, закуплену в орендарів, і цінами, за якими воно фактично реалізує її.

Орендаротами можуть стати колективи бригад, ферм, внутрігосподарських кооперативів, ланок, сім'ї колгоспників і працівників радгоспів, а також окремі працівники господарств.

Орендаторами також можуть стати громадяни або групи громадян, які об'єдналися у кооперативи, що не є працівниками радгоспів або членами колгоспів. Укладати договори (самостійно або за дорученням колективу) можуть громадяни, котрі досягли повноліття. Вони можуть купувати на правах групової чи особистої власності трактори, сільсько-господарські машини, автомобілі, устаткування, виробничі, культурно-побутові будівлі.

Договір підписується з боку орендодавача керівником господарства, з боку орендатора — керівником колективу, а при невеликому кількісному складі (до 5 чоловік) усіма членами колективу або окремими особами, які беруть на себе зобов'язання за договором. З моменту підписання договір набуває юридичної сили. Він не підлягає затвердженню хоч в якій би то було інстанції.

Договір на оренду землі може укладатися на строк до 50 років, що ж до інших засобів виробництва — на строк їх амортизації. Це, звичайно, не значить, що при його складанні всі питання взаємовідносин мають бути вирішені на весь період його дії. Більшість питань, і в першу чергу таких, як обсяг і структура продукції, що реалізується, розміри орендної плати, ціни та ін. доцільно визначати за домовленістю сторін на п'ятирічний строк. Це забезпечить стабільність і водночас дасть можливість періодично доповнювати умови взаємовідносин. При цьому новий договір складати не обов'язково, а всі зміни можна оформити в додатковій угоді до нього, в тому числі і про усадкування орендованих ділянок.

Практика оренди поширилася і на радгоспи. Механізатор радгоспу "Червоний партизан" Харківського району Харківської області В. Чередник пише у *Сільських вістях* з 29 травня 1988 р.:

... нині в господарстві три орендних ланки вирощують 700 телиць... Тепер у нас працюють над тим, щоб дійну череду передати в надійні руки орендних ланок...

Впроваджуються різні форми підряду в рослинництві. Зокрема, наша підрядна тракторна бригада обробляє майже 800 гектарів землі. У колективі 16 механізаторів. Останнім часом поліпшилася трудова і технологічна дисципліна, зросли врожаї. Але я добре бачу, що, передавши всю землю в руки механізаторам, можна меншою кількістю виробити більше продукції. Мою пропозицію підтримали комуністи партгруп. Дирекція радгоспу загалом не проти, однак цієї весни реалізувати задум не вдалося. Як делегат партконференції, я буду твердо підтримувати курс партії з цього питання.

Орендою охоплено вже і позамісцеві колгоспи та радгоспи. *Сільські вісті* 28 травня 1988 р. повідомляти:

Вводиться в практику міжбласна кооперація. Минулого року 20 госпо-

дарств Закарпатської, Івано-Франківської і Чернівецької областей вахтовим методом на принципах орендного підряду в південних областях, де не вистачає у нас трудових ресурсів, вирощували сільськогосподарські культури і одержали непогані результати. Цього року до такого співробітництва залучено близько 130 господарств. У Ворошиловградській, Донецькій, Запорізькій областях практикується і така форма кооперації, коли колгоспи і радгоспи укладають договори з цехами, бригадами промислових підприємств, окремими сім'ями робітників і службовців на вирощування овочевих культур.

Дозволю собі навести кілька голосів як науковців, так і сільськогосподарських працівників та партійних діячів, що стали в передову лінію боротьби за справу "Земля — селянам". Вони найкраще вказують на події, що відбуваються в Україні тепер та на напрямні їх дальшого розвитку в найближчому майбутньому.

Директор Інституту економіки Академії Наук УРСР, доктор економічних наук, професор М. С. Гарасимчук в інтерв'ю з кореспондентом *Сільських вістей* (27 серпня 1988) сказав:

... Назріла необхідність переходу до економічного ведення народного господарства, тобто до планування і управління через інтерес працюючих. Тому йдеться про повсюдне впровадження підряду в різних його формах. Підряд на селі — індивідуальний, колективний, сімейний — означає повернення землі та інших засобів виробництва селянам, причому на тривалий строк, аж до 50 років, що дасть змогу не формально, а фактично перетворити селянина в справжнього господаря, зацікавити його в значному підвищенні продуктивності своєї праці, а це і є шлях до створення достатку продовольства, а разом і до ліквідації низькорентабельних і збиткових господарств.

Коментуючи статтю в *Сільських вістях* "Господарі землі", секретар Миколаївського обкому КПУ О. Захарченко стверджує: "Центральний комітет компартії України схвалив досвід Баштанського району по впровадженню безнарядної організації праці. Цим підведено ризику під багаторічними суперечками як порядкувати на землі: «за нормою» чи «від хліба» — від урожаю. Землі повернуто господаря, хліборобу — радість відчувати себе господарем на ній".

Вчорашній секретар сільського райкому партії, тількино обраний головою Запорізького облвиконкому В. Дем'янов заявив кореспондентові *Робітничої газети*:

Не могу зараз заявити, що дуже помітно зміниться постачання продовольством уже наприкінці року. Але сприятливі зміни намічаються... В оренду віддано 139 тис. гектарів ріллі. Що одержали, підрахуємо восени. Я

завжди думав: роздати б землю і техніку — нехай люди господарюють... Коріння багатьох нинішних бід у тому, — ми вже відкрито говоримо про це, — що в роки колективізації із села були викорчовані селяни, котрі вміли і любили працювати на землі. Результати теперішньої політики щодо хлібороба не змусять довго себе чекати. Так само, як вони позначалися, коли НЕП дав простір особистій ініціативі.

На закінчення партійних голосів — цитата з відповідей секретаря ЦК КПУ Мозгового на запитання тижневика *Україна* (ч. 34, серпень 1988):

Практика багатьох господарств республіки підтвердила, що збільшення обсягів продукції сільського господарства залежить передусім від організації праці людей, їхньої матеріальної заінтересованості й почуття справжнього господаря землі. Місцеві партійні, радянські та господарські органи, керівники та фахівці колгоспів та радгоспів сьогодні приділяють цій проблемі щонайпильнішу увагу. Основний акцент роблять на вмілому застосовуванні різних підрядних форм організації праці. За принципами колективного підряду вже працюють 85 процентів усіх трудівників полів і ферм. Торік вони виробили 86 процентів валової продукції сільського господарства. Понад мільйон осіб працює на сімейному та особистому підряді, що у п'ять разів більш аніж 1986 року.

Та слід особливо підкреслити, що останнім часом у господарствах республіки дедалі ширше застосовують форми господарювання, в основу яких закладено оренду землі та інших засобів виробництва на тривалій строк користування. Саме така проста й усім зрозуміла форма організації праці сприяє цілковитому розкриттю можливостей трудових колективів, окремих виконавців у збільшенні виробництва продукції з найменшими витратами. Цей вид підряду вже застосовує кожний третій колгосп та радгосп республіки. За орендаторами на договірних засадах закріплено майже п'ять мільйонів гектарів оранки, 2 мільйони голів великої рогатої худоби, 1,3 мільйона голів свиней. Це майже 10 процентів до їх загальної чисельності. Передано в оренду основних фондів сільгосппризначення на суму близько 3,6 мільярда карбованців, або 6,4 проценти їхньої загальної вартості.

Найширше застосування орендний підряд дістав у господарствах Волинської, Вінницької, Одеської та деяких інших областей. В багатьох колгоспах та радгоспах орендні колективи очолили дипломовані фахівці.

Переваги орендного підряду перед іншими формами організації та оплати праці полягають у високій зацікавленості кожного працівника у кінцевих результатах роботи. До того ж діяльність орендаторів організовується за принципами самостійності та відповідальності кожного працівника, поєднання інтересів колективу та суспільства.

Практичні зміни останніх років у сільському господарстві були

приготовані і підкріплені рядом теоретичних міркувань науковців та практиків аграрної системи України. У *Хліборобі України*, місячнику Агропромислового Комітету УРСР, в ч. 2 за лютий 1988 р. поміщено статтю "Господарі чи поденники?" Тому що вона широко та вірно розглядає це питання, варто навести з неї довші цитати, що доволі точно і відверто говорять про стан сільського господарства України:

Як агроном я знав, бачив, що земля, будучи народною власністю, залишалася беззахайною, що з неї кожне чергове керівництво намагалось тільки вичавити, що можна, а там, після нас, мовляв, хай і трава не росте; бачили це і колгоспники, але всеосяжна, всесильна (і в чомусь навіть магічна) фраза, що земля належить народу, настільки міцно сиділа в свідомості людей, які керували сільським господарством, та й не тільки ним (у нас усе вважалось народним, і всі ми і за все відповідали, і не відповідали ні за що), що навіть найменше вагання щодо основоположного значення її було недопустимим.

Думка ця проте широко побутує і тепер, особливо в обласній і районній ланці керівництва, її намагаються навіть підперти відомими побоюваннями, що одноосібне селянство начебто — це прямий шлях до капіталістичних відносин, здатних підірвати саму основу нашого ладу. Але ж вибачте, по-перше, ніхто не пропонує відроджувати приватну власність на землю, а закріплення її за сімейними ланками, хоча б і на довгостроковій основі — це лише одна з форм організації праці, причому праці ефективної, заінтересованої, такої, що не суперечить соціалізму, і, по-друге, не можна ж через одне тільки побоювання, аби чогось не вийшло, десятиріччями тримати народ на скудному пайку: треба шукати, пропонувати, експериментувати, а для цього реалістично визнати, що земля виявилася беззахайною і що пора виправляти допущені помилки і похибки...

По моєму, в жодній країні світу не ставляться так безгосподарно до землі, як ставимось до неї ми. Так, ми не знаємо ціни землі, вона дійсно безцінна, як мотлох, як сміття на звалищі, і все це, я гадаю, тому, що нема в нас досі чіткого, ясного і суворого, хочу підкреслити саме суворого закону про землекористування. Є Декрет про землю — треба прийняти Закон про землекористування, як прийнято Закон про промислове підприємство.

Змінити саму основу землекористування закликає нас життя, і я цілком реально уявляю, як можуть скластися взаємовідносини на селі, якщо на довгостроковій основі закріпити землю, приміром, за сімейними ланками. Колгоспникові, який узяв землю на дострокове користування, потрібні будуть трактор напрокат, гарантії по ремонту, пальне, добрива тощо — як аванс під урожай, а голова колгоспу — господар, спільної справи і тому доведеться уже працювати по-іншому. Він уже не дозволить, як раніше, прийняти в колгосп комбайн у напіврозібраному вигляді, і всьому зв'язаному з сільськогосподарським виробництвом ланцюжку

доведеться перебудуватися, він повинен стати в залежність від виробника...

Журнал *Україна* (ч. 34, серпень 1988) під рубрикою "Проблеми, які нас хвилюють" друкує статтю викладача Київського університету народного господарства Миколи Дивака, в якій автор порушує проблему індивідуального сільського господарства:

...Економісти підраховали: одну чверть вартості сільськогосподарської продукції дають три відсотки сільгоспугідь, що під присадибними ділянками, а три чверті одержуємо з інших дев'яноста семи відсотків колгоспно-радгоспних ланів і лук. Незважаючи на явні перебільшення, цифри оці гіпнотизують: це ж бо виходить, що на садибах віддача з одиниці площі в десять разів вища, ніж на колгоспних та радгоспних ланах! ...

Зв'язки нових форм господарювання з колгоспами і радгоспами мають ґрунтуватися тільки на економічній основі, яка включає як диктат, так і філантропію чужим коштом. Добровільність вступу до колгоспу повинна бути забезпечена свободою виходу з нього з наданням реальних можливостей самостійно вирощувати хліб і все те, що до хліба. Без такої свободи всі розмови про права селян, їхнє добровільне перебування в колгоспі і радгоспі позбавлені реального ґрунту в буквальному розумінні, а балачки про почуття господаря більш ніж непереконливі.

Наївно сподіватися, що бюрократ, зберігаючи за собою неподільне право розпоряджатися землею і всім на землі сушим, не поставить свої особисті і кастові інтереси вище інтересів інших членів суспільства. У справі перебудови ми не зрушимо з місця доти, доки всі матеріальні організаційні і правові складники цієї перебудови лишатимуться в руках бюрократа. Нам треба спільним зусиллям відвоювати в нього хоч один плацдарм, хоч один крок реальної території і закріпитися там. Ми ще перебуваємо в полоні прищепленого нам стереотипу уявлень, за якими колгоспи і радгоспи — єдино прийнятна форма господарювання на землі. Образно кажучи, у нас просто якість релігійне ставлення до колгоспно-радгоспної системи. І перш за все ми поспішаємо розсипатись у компліментах, запевняючи, що любимо колгоспи й радгоспи більше як себе, не криємо проти них у душі жодних химер, і тільки після цього іноді згадуємо й про діло.

У безкінечних розмовах про шляхи подолання продовольчих негараздів практично не чути голосів тих, хто, власне, виробляє для нас хліб-сіль. Ми давно перестали зважати на селянина і він, здається, розучився говорити.

Та якось мені довелося почути голос колгоспника, що вирізнявся з хору кволитих нарікань на тяжкі умови праці, невлаштований побут і бажання більшої оплати. Передаю ці слова, як зберегла їх пам'ять: "Мені треба не почуття господаря, а права господаря. Правової гарантії, що це моє поле, мій трактор, мій комбайн. Не орендоване, а моє. І щоб мені не вказували

що сіяти, коли збирати і де його дівати. Хочу — сам споживу, хочу — на базарі продам, або обміню в голландця на табун породистих телиць. Вродило — моя вигода, не вродило — моя шкода". Селянин без землі — що колос без зерна, ріка без води, небо без сонця — нікого не нагодує, не напоїть і не нагріє. І тримає його біля землі тільки сама земля, а не будинки культури, побуткомбінати, плавальні басейни та дорожчі від академічних самодіяльні хори. Йдеться ж не про те, щоб селянин повернувся до басейну чи піаніно, а до землі. Тож киньмо гратися в хованки самі з собою і зрозуміймо нарешті, що час на перевірку різних надуманих проєктів давно вже минув.

Ми сприймаємо як аксіому, що не можна дозволяти селянинові розпоряджатися землею — це виключно прерогатива бюрократа й урядовця. Рішуче настроєний селянин сказав ще таке: "Якщо землі моєї тут нема і бути не може, то хоч скажіть, чия ж вона тепер і чією буде завтра? Для кого її від мене очистили, забрали, звільнили, запакували і для кого приготували? Хто завтра розпоряджатиметься оцією латкою під сонцем, на якій і піт, і сльози, і кров батьків моїх до сімнадцятого коліна? ... Нас десятиліттями призначували до думки, що куркуль, землевласник — чи не найбільше лихо на землі. І хоч пролунали протверезливі голоси про те, що розкуркулювання і колективізація були актом насильства над селянином, проте сказавши "а", ще утримуємося сказати "б". Виявом тієї сваволі було насильницьке зганяння селян із землі, а також експропріація сільськогосподарського реманенту. Здійснено цілковите, майже абсолютне відчуження виробника не тільки від наслідків та знарядь його праці, а й від самої праці; відбулося перетворення селянина-господаря на поденника, на слухняного виконавця волі недолугого, але нахабного чиновника.

А тим часом земля без господаря не тільки не хоче родити — вона просто гине. Це видно навіть із космосу. Чиновник, привласнивши всю сукупність реальних прав на землю та її плоди, зумів повернути діло так, що не тільки аніяк не відповідає за ті негаразди земні, а й не червоніє. Ніхто з тих, хто десятиліттями руйнував господарство, нищив землю, буквально стирав її з лиця землі (даруйте за тавтологію), не тільки нічого не втратив, але й бодай на мить не відчув особистого дискомфорту. Особистий добробут і достаток їм був завжди гарантований на найвищому рівні.

Індивідуальне, підсобне, приватне, виручивши, навіть порятувавши нас за невдалих безвідповідальних експериментів із землею, може ще раз послужити нам.

Справедливий принцип "чий хліб і праця, того й земля" (Леся Українка) повинен мати правове втілення. Земля — селянам!

Відгуки цих міркувань науковців знаходимо у дискусії голів двох колгоспів "за круглим столом" в ЦК ЛКСМ України (*Комсомольское знамя*, 20 серпня 1988):

В. Хоменко (голова колгоспу ім. Кірова Чернігівського району Чернігів-

ської області): Перше, ніж відоулася революція, була створена революційна теорія; чи не так? Те саме і в сільському господарстві. Мало проголосити впровадження нових форм господарювання — треба створити їх теоретичне обґрунтування. Так, ми нині говоримо про орендний підряд як про реальний вихід зі створеної критичної ситуації, але у нас, господарників, немає точних програм його використання...

Г. Шарий (голова колгоспу "Заповіт Ілліча" Чутовського району Чернігівської області): Протягом десятиліть ми привчали селянина працювати на чужій землі (на словах — вона, звичайно, була народною, але по суті — нічиєю). Ми виховали ціле покоління на відрядній роботі... фактично він був наємним робітником, а це значить, що не могло бути й мови про якесь почуття господаря. Орендний підряд покликаний відродити це втрачене почуття. Вихід тут один: засоби виробництва повинні бути в того, хто їх найкраще може використати... Так що вихід один: віддати сім'ї чи кільком сім'ям сівозміну. Притому, даючи землю, не обмежувати термінами. Щоб і батько і діти знали: це їхня земля, їх хутір, їх техніка...

Я зумисне навів так багато таких довгих цитат з радянських періодичних видань, щоб дати змогу читачеві самому собі усвідомити масштаби змін, що відбуваються у сільському господарстві України. Теоретичні міркування, що випереджають практичні застосування їх в житті, є дуже далекосяжні. Вони рівночасно вказують на тиху, а однак завзяту боротьбу на життя і смерть українського селянина з радянським бюрократом. Ніде і ніколи в історії СРСР останніх десятиріч не було такої тяжкої продовольчої проблеми як є нині в Україні, де не тільки цукор дають на картки, але навіть і цукерки, що роками лежали на прилавках, зникли з крамниць майже по всіх областях республіки. У Львові, наприклад, немає тепер у продажі муки та мучних виробів, макаронів тощо, а населення викупило навіть запаси крохмалю.

Там, де є така важка ситуація, там цілий народ у власному інтересі мусить стати в обороні відібраних прав селянина, підтримати його в боротьбі за право на власну ініціативу, на працю на власній землі, власними знаряддями та машинами. Винятком є лише експлуататори — партійні бюрократи, що й далі не хочуть признати, що радянська економічна система збанкрутувала.

Історія всіх народів вчить, що хліб може виростити лише селянин, кровно зацікавлений у своїй праці, той, що любить землю, її розуміє, що про неї дбає та вміє на ній працювати. Всі інші проєкти розв'язки вирішення хліба не мали успіху. Не мала успіху і ціла колгоспно-радгоспна радянська система. Всі зміни останніх років (а було їх чимало, до агропромів включно) не могли забезпечити населення хлібом.

В тій боротьбі українське селянство, ті його рештки, що залишилися ще після розгрому в період колективізації та п'ятирічок недо-

лугої чиновницької сільськогосподарської радянської системи — мусить виграти! Інакше хліба і до хліба не буде. І це остаточно зрозуміло КГБ і його речники, які разом з Горбачовим тягнуться у хвості подій та перемін, що проходять останнім часом на Україні в решті регіонів Радянського Союзу. Не думаю, що з власної волі та охоти Горбачов стає ініціатором ліквідації колгоспної системи. І чи сам він та його прибічники хочуть того, чи ні, вони нині мусять стати на шлях розв'язування колгоспів. Та це лише один крок вперед. Ним вони хочуть виграти для партії час, щоб відсунути дальші зміни, що грядуть та в майбутньому доведуть до повної ліквідації бездарної аграрної господарки, коли прийде момент, що земля буде повернена на стало її повноправному, законному власникові та господареві — селянинові.

Чи можуть партійні бюрократи стримати цей процес? На якийсь час можуть. Але вони знають, що тоді немає іншої розв'язки харчової проблеми в країні. І тому нині ясно всім, що рятунок є лише у реформі: ЗЕМЛЯ — СЕЛЯНАМ!

СПОГАДИ

В ТІ ДАЛЕКІ РОКИ

Дарія Лебедь

Був третій рік німецького терору на наших землях. За Миколою йшли гончі листи і гестапо наполегливо шукало за ним і всіма провідними членами підпілля. Дуже тяжко було жити у Львові нелегально. Ставало все менше адрес відданих українській справі людей, що, наражуючи своє життя, годилися примістити хоч на короткий час когось із чільних членів підпілля.

Під час масових арештів у вересні 1941 року попала і я на кілька тижнів до тюрми на вул. Лонцького і опісля жила вже нелегально. Зою народила я у львівському шпиталі на вул. Піярів під іншим прізвиськом, а Микола відвідав нас уночі. Помогла нам тоді покійна Галина Дидик, що мешкала напроти шпиталю. Потім безінтересовно і дуже широко помагали нам Оленка та Іван Урбани, що мали свою хату у Львові.

На весні 1943 р. помер мій батько Омелян Гнатківський, що був парохом біля Косова на Гуцульщині. Мама мусіла залишити приходство і восени того ж року замешкала зі своєю сестрою та її родиною у Львові в одnorodинному домі на вул. Вербицького. Хата була трохи за містом при залізничній дорозі. Здавалося, що бодай на якийсь час буде це безпечне приміщення для Миколи і для мене з малою 16-місячною Зоєю. На жаль, тільки кілька тижнів минуло спокійно. Один українець, що був на німецькій службі, довідався про цю адресу і зразу доніс на нас гестапо.

У суботу, 29 січня 1944 року, коло 4-ої години по полудні прийшов зв'язковий і близький друг Миколи — Славко і вони разом пішли до міста на якусь організаційну зустріч. Не минуло, мабуть, і 15 хвилин, як ми почули грукіт у входову браму і крики, що це поліція. Ми старалися їх хоч трохи стримати, щоб знищити чи спалити деякі матеріяли, але вони виважили двері і вдерлися до мешкання. Крім штурмфюрера Мюллера і кількох німців були ще два українці, які перебували на їхній службі. Гестапівським звичаєм почали всіх нас бити куди попало. Було нас тоді у мешканні шестеро: моя мама Олександра Гнатківська, її сестра Марія з чоловіком, інженером Степаном Григорцевим, їхня двадцятирічна дочка Іванна (Вая), я та мала Зоя, що гірко плакала, не розуміючи, що сталося. Мюллер, вимахуючи пістолем, кричав до неї, щоб втихла, бо інакше він її застрелить.

Розлючені, що не застали Миколу, почали плюндрувати мешкан-

ня і грабувати все, що їм попадало до рук. Очевидно, всі, хоч скромні, харчі, постіль, убрання тощо. Листи й знімки викинули на сходи. Дуже скоро один з гестапівців знайшов течку, в якій був пістоль. Побой збільшилися, бо допитувалися, чия це зброя. Ніхто з нас не признавався. Грозили всім нам розстрілом на місці. Проте залежало їм на тому, щоб зловити Миколу. О 7-ій годині вечора вуйка Степана, Ваю і мене забрали до тюрми на вул. Лонцького, а самі залишилися з моєю мамою, тіткою і Зоєю чекати на Миколу. Так минула ніч.

Тим часом Микола зі Славком повернулися зі зустрічі. Було це близько 9-ої години ранку. Коли побачили на сходах розкинені папери і перевернутий візочок Зої — догадалися, що в хаті гестапо. Не зауважені німцями, вернулися назад до міста. Гестапівці чекали до ранку і, не дочекавшись Миколи, забрали маму, тітку і малу Зою теж до тюрми при вул. Лонцького.

Мене дали в малу камеру, де було місце тільки на один стілець. Там вранці почула я плач Зої. На мій стукіт у двері і вимогу, щоб принесли дитину, відповіли, що я хіба божевільна, бож після того, як мене забрали з хати до тюрми — вернувся Микола, і вони всіх постріляли. Признаюся, що я майже повірила їм, але плач Зої впевнив мене, що це таки вона. І справді, за короткий час привели її до мене. Бачу її як сьогодні: заплакана, замурзана, із смочком в устах і тільки в одному черевичку.

Тут мушу сказати, що зі всіх тяжких ситуацій, в яких мені довелося бути, найгірша була свідомість, що моя дитина призначена на загибелю і що я нічого, абсолютно нічого не можу зробити.

Нас перевели до трохи більшої камери, де були нари. Тоді почалися допити, на які водили мене у головну резиденцію гестапо на вул. Пелчинській. Кожного разу Зоя лишалася напризволяще зі сторожем у коридорі — і кожного разу я не знала, чи повернуся і чи ще її побачу. Так було днів з десять. Мені постійно пригадували, що всі ми призначені на розстріл. Домагалися від мене, щоб подати їм місце перебування Миколи та інших. Хотіли, щоб я ідентифікувала друзів зі знімків у їхній картотеці. Коли я відмовлялася, очевидно, не обійшлося без побоїв.

Одного дня сказали, що мене звільняють. По виході на коридор побачила я Ваю, якій сказали те саме. Дали нам підписати папір про звільнення. Але коли вивели нас на подвір'я, тоді прожогом загнали до авто величينوю тутешнього "вена". Там було вже кілька гестапівців з унтерштурмфюрером Вурмом, який кричав, що нарешті це прокляте протинімецьке насіння буде знищене. Ми були певні, що везуть нас на розстріл. Я, хапаючись, як то кажуть, бритви, просила Вурма віддати Зою першій стрічній людині, щоб врятувати їй життя, на що він відповів реготом. Щойно коли машина затрималася, побачили ми, що привезли нас на львівський головний

двірець. Отже не розстріл, а кудись відвозять. Бігом посадили нас до вагону, і поїзд відразу рушив.

Для пояснення треба сказати, чому німці затіяли цю гру про звільнення і дорогу на розстріл. Напередодні нашого арешту вдалося врятувати і дослівно викрасти з тюрми на Лонцького двох провідних членів Організації Українських Націоналістів — Дмитра Грицяя і Ярослава Старуха. Тоді доглядачами і перекладачами в тюрмі працювали кілька буковинців. Двох з них, що мали зв'язок з ОУН, погодилися випроводити з фальшивими документами Дмитра Грицяя і Ярослава Старуха — буцім то на переслухання. Як тільки всі чотири опинилися за брамою, чекали на них в авті друзі, що перевезли їх до недалекого села під Львовом. Оба буковинці залишилися вже в підпіллі. Дмитро Грицяй і Ярослав Старух працювали ще добрих кілька років в ОУН і УПА і оба загинули шойно від більшовицьких куль. Німці, мабуть, боялися, що і нас так само викрадуть.

Поїздом їхали ми цілу ніч. Вранці опинилися в Берліні і там перебрав нас гестапівець високої ранги на прізвище теж Мюллер. Автом завезли нас до концентраційного табору в Равенсбріку. Бідна Зоя була вся в ранах від мокрих незмінюваних пелюшок. Мене зі Зоєю посадили в малу камеру, а Ваю окремо.

Був це бункер, де тримали в'язнів різних національностей. Сидів там видатний член Комуністичної партії Німеччини, голляндка, що втікала вже два рази, ціла група німців з т. зв. "Ті парті". Це були переважно німецькі аристократи, що виступали проти Гітлера від самого початку його приходу до влади. Між ними був посол у Варшаві граф фон Мольтке, що сподобав собі Зою і деколи, як вона була на проході без мене, носив її на плечах. Був він дуже високий і Зоя мала з того велику втіху. В бункері сиділи теж англійські летуни, зістрілені над Німеччиною під час бомбардувань, а також племінниця Вінстона Черчіля — Одетт. Обвинувачена у шпигунстві, вона чекала на розстріл або на виміну за якогось визначного німця. У липні, після замаху на Гітлера, бункер заповнився новими в'язнями та їх родинами. Тоді одного дня я побачила, як волочуть до камери побитого, закривавленого, закутого на руки і ноги фон Мольтке. Його розстріляли разом з іншими німцями, учасниками путчу. У тому самому часі загинув також Ольжич. Довідалася я про це дещо пізніше від його секретарки, яка сиділа також у бункері, але не хотіла з нами спілкуватися.

Від жінки, що принесли до бункера білизну, довідалася я, що у загальному таборі є моя мама і тета та декілька українців, арештованих у Берліні і Львові. Була там Ліда Укарма, Оленка Вітик, Оля Фроляк, Дося Гайвас з мамою її чоловіка Ярослава й інші. Всі вони, а головно Ліда Укарма, опікувалися моєю мамою і тіткою та допомагали їм, як могли.

Наше вікно, а скоріше три шпари, виходило прямо на мур, що відділював бункер від головного табору. Зараз за муrom була величезна піч, з якої безустанно виходили клуби диму. Там палили тіла в'язнів. Розстріли відбувалися ночами. До нашої камери доходили крики і стогони розстрілюваних жінок. Тоді то стратили 21 французенку з резистансу. Деякі з них кричали "Вів ля Франс!" Все це заглушував гуркіт моторів авт, якими привозили в'язнів на розстріл. Кожної ночі, як тільки відкривалися двері до якоїсь камери, когось виводили на смерть. Чекали на свою чергу і ми. Тоді то я думала, якщо прийде та хвилинка, як я маю тримати Зою? Чи так, щоб куля раніше поцілила її, чи може якось так, щоб її охоронити. Дурні, безглузді думки, але так було.

Кілька разів забирали Зою саму. Часом не було її цілий день. За кожним разом я думала, що вже більше її не побачу. Пізніше доглядачка сказала мені, що Зою забирали на антропологічні бадання. Русява зі синіми очима — була доброю кандидаткою на арійську дитину. Якби не будова її личка — були б забрали.

Коли більшовицький фронт наблизився до Равенсбріку — перевезли нас під Берлін до малого містечка Ленін. Туди теж привезли мою маму і тітку. Обі вони в концентраційному таборі трималися мужньо і хоч були хворі — підтримували на дусі інших. Так само трималася і молоденька Вая.

По закінченні війни дізналися ми, що вуйко Степан загинув у каменоломнях концентраційного табору Грос Розен. Це був ширий український патріот і дуже цікава людина.

Дивні й незрозумілі дороги Божі! Від того часу минуло 43 роки. Нас не розстріляли, а Зоя виховала троє дітей.

ДУМКИ З ПРИВОДУ СТАТТІ ІВАНА ДЗЮБИ

Тарас Гунчак

Стаття Івана Дзюби — це небуденне явище не тільки в Радянській Україні, але й в діаспорі, поскільки на таку широку тему здається ще ніхто не писав, а треба писати, бо тема національної культури визначає її унікальність і місце серед інших народів світу. Своїми статтями Дзюба немов би провокує нас застановитися над рядом проблем. За це ми йому вдячні.

Читаючи Дзюбу, пригадалася мені стаття, яка появилася у «Frankfurter Allgemeine Zeitung» (1985) з нагоди 600-ліття заснування Гайдельберзького університету. У статті п. н. "Der Traum der Einheit" писалосся про середньовічний голістичний ідеал об'єднаного знання, або розуміння інтелектуальних та культурних процесів як цілісності. Не входячи в цю проблему, можна згадати, що цей підхід був своєрідним виявом світоглядного монізму, джерелом якого була західня Католицька Церква.

Розглядаючи проблеми чи питання культури, треба бути свідомим, що культура як сума національного надбання — це не виключно історичне, явище яке відбулося. Це радше діалектичний або динамічний процес, який є в сталому стані творення і перетворення.

Звідкіля походить цей процес культурного творення і перетворення? Що є його життєдайним джерелом? Голландський мислитель Йоган Гойцінга (Johan Huizinga) знаходить відповідь на ці питання в природі людини як грача (homo ludens або player) в суспільному контексті, який бере участь в життєвих процесах і тим визначає їхню важливість для себе і для суспільства. Цей елемент гри в творенні культурних вартостей в початковій стадії не пов'язаний жадними груповими конвенціями, формами чи раціональними процесами. Отже, коли говоримо про гру як творчий вияв людського духу, говоримо про свободну, а може навіть іраціональну дію.

Грач цей не імітатор чи наслідувач. Його гра, яка походить з надр його буття, — це творчий процес, який бачить різні прояви життя як метафору. Гра, як вияв вітаїзму і творчого стимулу, вводить нас у світ уяви, світ мітів, в якому й відбивається людське в божеському або, можна сказати, що недосконала людина стає

Продовжуємо дискусію з приводу статті І. Дзюби "Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?" (*Сучасність*, ч. 9, 1988, стор. 92-109). — Ред.

богоподібна. Це уподібнення досягала людина через мітичних героїв, що мали надлюдську силу, якою їх обдарували боги. Цю гру між людським і божеським найкраще видно в грецькій мітології.

Творча гра, яка робить життя цікавішим, не зникає безслідно. Її наслідують, перетворюють і передають наступним поколінням. І так гра стає невід'ємною частиною потоку етнічної свідомості, джерелом якої є психологічна потреба людини до самовияву. В кінці гра людини, як відповідь на різні життєві ситуації, стає підставою суспільних явищ, що зветься звичаї і обичаї, які в своїй сумі творять народні традиції. З тих традицій виводять народи свої закони (звичаєве право), етичні засади, суспільні норми поведінки. Традиції також стають одним із стимулів творчої літератури і мистецтва.

Звичайно, що національна культура як поняття і як історичний феномен появляється там, де існує поєднаність народних традицій і творчих процесів. Варто зважити, що культура не веде до якогось політичного завершення політичної програми чи ідеології. Культура народу стоїть понад такими переходовими явищами — культура стоїть вище, поскільки вона творить невід'ємну частину ідентичності і неминучости народу, тоді як політичні ідеї є проминальної вартости. Я, очевидно, свідомий, що політична традиція є також однією з ланок національної культури, одначе її треба відрізняти від політики як суспільної потреби чи настанови поточного дня.

Політизація культурного життя, чого ми були свідками в 1930-их роках і пізніше, принесла шкоду тим народам, які піддалися цьому процесові. І скільки б Дмитро Донцов не пристосовував українську культурну традицію (згадати б *Правду прадідів великих*) до політичних потреб українського визвольного руху, виходило з того якесь насильство, а може навіть викривлення нашого національного етосу. В далеко більшій мірі відноситься це до комуністичного режиму, який з 1930-их років вів політику, в наслідок якої наступило спростачення, а то й занепад, української національної культури.

Взагалі можна твердити, що деяким національним культурам у XX-му столітті завдали великої шкоди не тільки ідеологічні рухи, але ще більше тоталітарні режими, створені ідеологічними групами, які старалися виправдати державне насильство над народом всеохоплюючою ідеологічною системою, яка нібито була в інтересі цілого народу. Такі тоталітарні системи чи держави старалися також накинути своє розуміння національної культури ("національна за формою, соціалістична за змістом"), яке, в їхньому розумінні, було єдиноправильним. Це, звичайно, вимагало великого спрощення самого культурного процесу, а то й знищення культурних вартостей і вікового національного культурного надбання.

Очевидно, держава може поспособляти розвиткові національної культури, якщо вона здатна створити суспільно-економічні умови, в яких може виявитися індивідуальність і творчий геній людини. Держава чи ідеологічна група не може творити національну культуру або визначати її параметри. Звичайно держава, маючи засоби насильства, може знищити або знівечити цілі ланки національної культури. Жертвою такої держави стають також носії та творці цієї культури, без яких починається відмирання національної культури. Погром українства, який почався 1929 р., включно з масовими розстрілами творчої інтелігенції, вказує, чого держава може dokonати і яке спустошення вона може нанести.

За найкращі приклади двох типів держав стародавніх часів могли б послужити Спарта з її мілітаристичним устроєм, яка видала знаменитих воєнків, але одночасно залишилася культурною пустинею, і Ацени які досягли культурних вершин і стали началом західньої цивілізації.

Українську національну культуру можна розглядати під кутом масової або народньої культури, яка виявила багатосторонній геній народу в його піснях, народній ноші, віруваннях (часто ще дохристиянських часів), народних танцях, в символіці та, вкінці, в звичаях як релігійних, так і побутового порядку. Саме народня культура, на мою думку, стала джерелом цілості українського національного культурного процесу, який проявив велику динаміку в житті народу, що, мабуть, і пояснює його історичну наступність.

Важливою ланкою національної культури є репрезентативне або свідомо культивоване мистецтво. До неї належать твори композиторів, письменників, малярів, які черпають зі скарбниці народної культури у творчому процесі своїх оригінальних творів. Згадати б хоча композиції Миколи Лисенка, в яких дуже безпосередньо відчувається народня традиція, або твір Ліни Костенко "Маруся Чурай", тему якого вона запозичила з народнього епосу. Це саме можна б сказати й про такі мистецькі фільми як "Тіні забутих предків" Сергія Параджанова чи "Ніч під Івана Купала" Юрія Іллєнка.

З історичної перспективи українська національна культура представляє доволі проблематичне явище. Поневолено століттями Україна не могла самостійно розвивати свою національну культуру. Від української культури відходили найбільш талановиті одиниці, які приєднувалися до панівних народів. Ця втрата культурної еліти дуже негативно позначилася на цілому культурному процесі. Крім цього, панівні народи втручалися в культурний процес українського народу, вносячи чужі і невластиві їй елементи. Це підривало не так народню культуру, як вже другий шабель культурного процесу, а саме свідомо культивоване мистецтво. Маю на думці не ті запозичення з чужих культур, які в наслідок творчої трансфігурації

вносять нові, здорові елементи в національну культуру. Це, зрештою, нормальне явище. Не є, однак, нормальним явищем настирливе втручання панівної нації в культурні процеси іншої нації тому тільки, що вона має політичну силу і владу. Мабуть, не треба доказувати, що політична сила не може бути виправданням у знищенні окремих ланок поневоленого або політично підпорядкованого народу.

В історії українського народу найбільше відбився вплив російського панівного елементу як вислід цілеспрямованої політики русифікації. В наслідок цієї політики українська культура, яка пережила своє відродження в 20-их роках, зазнала великої поразки. Вона не тільки не стала неповною, але ще гірше, — вона загубила свою живучість, свою стихійність до самоствердження і нових пошуків, що є прикметою живого організму.

Відносно втрат української культури можна б багато чого писати, зупинюся, однак, тільки на двох проблемах. Одну з них згадує Дзюба — це питання української мови. Мабуть, не перебільшу коли скажу, що її зведено до менш вартісної мови, мови селян, робітників і деяких інтелігентів. У деяких колах українська мова стала "безперспективною", яка скоріше чи пізніше повинна відмерти. В дійсності українська мова опинилася в гіршому становищі, як за царату, тому що не стало українського села. Панівною мовою стала російська — це немов би мова вищої класи! (Цікавий парадокс у безклясовому суспільстві). Звичайно, в таких обставинах тяжко розвивати національну культуру, поскільки мова — один з основних елементів національної ідентичності.

Україна також втратила майже цілу ланку релігійної культури. Сталося це передусім у східних областях України, де зникли, в наслідок режимного перслідування всіх проявів християнства, народні релігійні традиції, які український народ творив цілими віками. Сталінський режим дійшов до такого варварства, що нищив навіть старинні церкви, щоб позбавити народ почуття культурної тяглости та наявних свідків його майже тисячолітньої християнської культури.

Щодо реторичного питання Дзюби "Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?" можна б, мабуть, відповісти, що покищо це неможливе. Щоб дати позитивну відповідь на це питання, треба було б зробити інвентаризацію наших втрат і нашого культурного багатства, яке збереглося. Тільки тоді можна було б побачити ясніше взаємодію різних ланок культури і людину як її творця або грача. Сьогодні ще, мабуть, тяжко дошукуватися джерел національної культури, коли ще заборонені історичні і літературні твори цілої плеяди українських культурних діячів.

НОВА ХВИЛЯ УКРАЇНІЗАЦІЇ: ЧИННИКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Олекса Круча

В радянських республіках по шестидесяти роках розгортається нова культурна націоналізація. Що це: свідомо поступка Кремля, чи результат некерованості глобальних процесів національного саморегулювання? Однозначна відповідь не буде вичерпною. Тож давайте розглянемо ці питання.

ЩО ВІДБУВАЄТЬСЯ В УРСР? Національний організм оживає

Ми стаємо свідками захоплюючого явища: з наступленням в СРСР чергової ідеологічної відлиги — невідворотно оживають і сили відродження нашої нації. Незважаючи на століття іноземного гноблення, панування національних зрадників, винищення рідної мови, незважаючи на посилене деформування національної пам'яті та вилучення з масового користування її носіїв, — національний організм оживає. Оживає й духовність, що систематично витравлюється з наших співвітчизників нічим іншим, як войовничим сатанізмом з атеїстично-більшовицьким обличчям. Через "щілини", які утворилися в "залізній завісі", наші браття і сестри в Україні починають дізнаватися про різноманітність оточуючого їх політичного світу. І поступово прозирають, і бачать, що жили й живуть досі не в "соціалістичному раю", а в єдиному концентраційному таборі, назва якого — СРСР.

Свідомо інтелігенція користує з першого переляку нової кремлівської команди

Національно свідомо частина української інтелігенції першою звільнилась від страху та поспішила скористатись тими деклараціями, які зробили московські неореформісти після прийняття ними у спадок стагнутого господарства імперії. Сьогодні помітно, що перший переляк нової кремлівської команди минув. Публічне обкатування концепції стабілізації кризи завершене і, схоже, дехто (можливо і сам Горбачов) жалкує, що поспішив із публічним каяттям у гріхах попередників, демонструючи в такий спосіб власну громадянсь-

ку мужність. Але ініціативу "зверху" встигли підхопити радикально настроєні ровесники "генсека" і утворили розосереджену ліву фракцію. З нею вже доводиться рахуватись.

В національних республіках, в тому числі й в УРСР, "радикали" (переважно творча інтелігенція) включились у непомітну боротьбу передусім за виживання національної мови. За живучість цього найважливішого компонента національної культури й незамінного носія національної ідентичности. Очолюють стихійну реставрацію українського національного духу письменники. Вони краще за інших захищені від репресій та відносно незалежні від естеблшменту. Мають досить згуртовану спілку.

З більшою обережністю в процес ренаціоналізації включається творчий персонал засобів масової інформації.

Масмедія республіки переорієнтовується.
Преса: більшість вичікує

Художньо-публіцистичні журнали, очолювані переважно професійними літераторами, гостріше ніж інші періодичні видання прореагували на післябрежнєвську ситуацію, схарактеризовану тимчасовою відсутністю нових, горбачовської доби, критеріїв того, що ж вважати "ідеологічним злочином" сьогодні. *Літературна Україна* сміливо передус у загальнонаціональних ініціативах. Інша щотижнева газета *Культура і життя* — більш полохлива. Її редактура почуває себе більш беззахисною, ніж "Літературки". *Вісті з України* і раніше були упривілейовані, не відстають від так званої перебудови й тепер. Решта газет вичікує, яка доля спіткає їхніх більш відважних колег. Особливо це стосується обласних газет.

Телебачення: військовики заговорили українською мовою

Українське телебачення, хоча й має таку офіційну назву, все ще не є таким насправді. Але й тут посилюється опір багаторічному прислужницькому курсу Політбюро ЦК КПУ на русифікацію засобів масової інформації республіки. Останніми місяцями в передачах УТ стала помітною орієнтація переважно на носіїв рідної мови. І хоча технічний і творчий персонал Комітету Держтелерадіо УРСР спілкується мовою північного сусіда, в етері це стає неприйнятним. Російськомовні редактори, слід зазначити, цілком органічно перебудовуються на публічне користування мовою свого народу. Серед них і такі, які раніше зверхньо ставилися до її свідомих носіїв. Навіть солдати й офіцери, які виступають по УТ, й ті заговорили перед камерами українською, попри найкатегоричнішу заборону в Радянській Армії української мови. Я особисто був свідком кілька років тому, як "замполіт" (комісар) літніх польових збіго-

виськ одного курсантського підрозділу, українець, що є показовим, розлютовано намагався заборонити виконання української народної пісні. Це відбувалося на Чернігівщині.

З'явився шовечірній інформаційно-музичний додаток до "Актуальної камери" (республіканського відповідника московської програми "Час", яка примусово транслюється по усіх каналах республіканських телемереж). Цей додаток називається "Вечірній вісник", триває 15-20 хвилин і збирає, мабуть, мільйонів з 10 глядачів. В цій передачі ви вже не побачите диктора, який би підносив інформацію від анонімних ідеологічних диригентів. Черговий редактор (в етері він чомусь перейменовується на коментатора) висловлює, нарешті, свою "власну" точку зору. Проте лапки іронії стосовно деяких "коментаторів" редакції інформації можна забирати все частіше: вони доволі чесно намагаються знайомити телеглядача із сучасними формами національної культури, що функціонує в УРСР. Так, наприклад, нещодавно на один з випусків "ВВ" (до речі, існує і рок-група з такою ж абрєвіатурою, але розшифровується вона — "Внутрішні війська") редактор запросив молодого кобзаря-красеня, який і співав, і говорив, не приховуючи своїх націоналістичних почуттів.

Кіно і його нові національні менеджери

Столичні студії кіно- й телефільмів очолені зараз національно свідомими діячами. Машенко, новий шеф студії ім. Довженка, наприклад, публічно (до речі, в телеінтерв'ю для "ВВ") заявив про свою рішучість повести боротьбу за створення саме національного кінематографа. Почати він збирається з козацької кіноодісеї, а сценаристами запрошує письменників, колись викинутих з української кіно-драматургії брежнєвськими "інтернаціоналізаторами". Мужук, керівник студії Укртелефільм, без публічних запевнень давно й, як на мене, ефективно веде свою боротьбу за український телефільм. Він працював головним редактором на студії Укркінохроніка й на УТ.

Радіо і дефіцит національного "року"

Українське радіо, особливо редакція цілодобового музично-інформаційного каналу "Промінь", утримувало достатньо безкомпромісні позиції і в найбільш "застійні" роки. Фактично радіо не пустило у свої студії чужої мови. Але, якими б не були колишні заслуги УР, треба визнати, що воно все ж таки не перетворилося на активний засіб формування національної самосвідомості в масах. Наприклад, з-за відсутності принципової позитивної політики в сфері формування сучасної української естради дуже відчутним є

дефіцит українських шлягерів. З цієї причини автори популярної щоденної розважальної передачі "А ми до вас в ранковий час" змушені користуватися переважно російськомовними шлягерами. Молодий український композитор Стеценко намагається гостро підняти цю проблему засобами телебачення. Він ведучий нової музичної щомісячної телепередачі "Відеомлин", присвяченої реабілітації українського рокжанру. Другий її випуск познайомив глядача ближче з неофіційною національною рок-зіркою — Петрененком. З'явившись ще у 70-ті роки на українській естраді, він зник після її розгрому. Його зоря зійшла майже через півтора десятиліття, нещодавно, коли він повернувся із своїх мандрів по Росії, — треба думати, сформованим національним патріотом.

Проте без створення української студії грамзапису, цієї речово-фінансової бази національної музичної культури, істотна консолідація її активістів вельми утруднена. Така студія могла б з'явитися для початку як філія Держтелерадіо УРСР. Підтримка цієї ідеї українцями закордоном через листування до різних офіційних адресатів в УРСР могла б сьогодні спричинити певні результати. Взагалі ж асоціації українців в західних країнах — великі боржники ентузіастів незалежної української естради в УРСР. Музики в Україні потребують допомоги, наприклад, в створенні домашніх авдіостудій, в оформленні контрактів із зарубіжними фірмами, в створенні, нарешті, необхідного розголошення на Заході, яке дасть певний захист від політичного свавілля в СРСР.

Радянські функціонери стиха мовлять: Українізація? Нехай буде...

Колись у Київському метрополітені оголошення зачитувалися тілочки українською мовою. В епогеї "брежнєвіянського" шалу політичного беззаконня цей прояв "буржуазного націоналізму" припинили за перевіреною формулою: кілька місяців "плейєра" в поїздах зачитували назви станцій російською, дублюючи українською. Потім український "дубль" взагалі зник. Щоправда, довго по тому російськомовним "роботам" намагалася протистояти одна жива людина — водій локомотива, який настійливо упереджував російський запис своїм живим українським словом. Але й він замовк: мабуть, що вижили з роботи.

І ось місяців з 10 тому маховик змін почав розкручуватися у зворотньому напрямі. Тепер вже роль скороченого дубля дістається російському варіантові.

Завершується в столиці також і заміна табличок із російськомовними назвами вулиць. Така ж доля спіткає й вивіски з назвами магазинів та офісів, хібащо більш повільно — за відсутністю стандартизації. Заговорили українською мовою і розпорядники футбольних

матчів та інших видовищ, наприклад, авкціонів. Вочевидь, що й у нинішнього покоління представників радянської влади починає прокидатися національне сумління.

Вулиця тупцює на місці?

Молодь також менше соромиться рідної мови: все частіше можна чути нашу мову на вулицях, хоча досі переважно в місцях "тусовки" творчої "еліти" й студентства. Утворюються неформальні організації. Щоправда, таких як "Український культурологічний клуб" вкрай обмаль. Йти на відкритий конфлікт із властями люди все ще бояться. Поширюються таємно різноманітні машинописи: звернення, програмки. Але вони мають здебільшого антипартійний характер. По цьому можна зробити висновок, що "націоналізм", як і раніше, посідає найвищу позицію в неписаному реєстрі "гріхів супроти більшовизму".

Очевидним є той факт, що письменство, творчий авангард далеко відірвалися від обивательської вулиці. Та на думку багатьох "радянських" націоналістів — таке становище є великим благом. Чим пізніше захвилюються вулиці, тим краще. Вулиця доречна лише як останній аргумент. Й особливо тоді, коли вона здатна захистити своїх лідерів. Сьогодні ж національна воля ще не зріла для цього. Поодинокі вуличні ексцеси лише спровокують реакцію й дадуть підставу усунути інтелектуальний провід національного руху, що знову відкине всю справу назад.

Куди дивиться ЦК КПУ?

Важко повірити, що навіть ці, поки що малопримітні (але при цьому достатньо суттєві) зміни в національній атмосфері, можуть відбуватися без мовчазного схвалення з боку апаратчиків ЦК українських комуністів. Звичайно ж ЦК КПУ дивиться все ще на Кремль. А той все ще досі мовчить, боячись своїм покриком зупинити економічну реформу, яка просто неможлива без підтримки сміливості в радянських підприємцях та ентузіястах оновлення на місцях. Тобто реформа неможлива без масового увірування у серйозність "високих" обіцянок радикально змінити ситуацію на краще. Покрик, звичайно ж, надійде, але ще не зараз. В ЦК КПУ те розуміють і його функціонери не від того, щоб без їхнього втручання, на стихійній хвилі, зміцнився фундамент їхніх національних впливів, що в майбутньому має забезпечити їм більшу незалежність від вельможних росіян. Таким чином, апарат ЦК КПУ поки що прихильний до ренаціоналізації в УРСР.

Непопулярність Щербицького

В кулуарах політичної влади на Україні, зокрема в Києві, склалась особлива геронтократична ситуація, яка опосередковано сприяє ренаціоналізації. Повсюдно в СРСР влада фактично перейшла до рук ровесників Горбачова. Причому зараз ненависть більшості з них до старих догм і авторитарних методів керівництва зовсім не заважає їхнім кар'єрам, аби вони не порушували правил гри в лояльність "комунізму". Проте на Україні місцевим удільним князем все ще залишається Щербицький. Цей брежнєвський поставленник і своєрідний політичний релікт сьогодення. Він є, мабуть, чи не останнім живим і володарюючим оплотом політики надправого консерватизму. Щербицькому тривалий час вдавалося стримувати будь-які переміни на Україні. Сама його постать як політика символізує застій. Тому і його денационалізаторські "досягнення" не популярні серед більш молодшої генерації партфункціонерів, які пориваються змінити своїх нинішніх шефів. Вони роздратовані, що місця для них так довго не звільняються і вони ще не заражені стереотипами "охоронницької" психології. Ці стереотипи у них ще зформуються пізніше, коли вони переберуть повну владу в республіці.

А покищо, в очікуванні вакансій, молода українська політеліта може собі дозволити навіть захоплення потоком викривальної інформації проти дикунських злочинів сталіністів, яка їм, як і усім іншим, була недоступною, і яку роздобувають, до речі, головні редактори журналів і газет, їхні ровесники або навіть і товариші. Бо значна частина головних редакторів потрапляє на ці посади, пройшовши кількарічне "стажування" в апараті ЦК. Крім того, з п'ятих, шостих, сьомих і так далі крісел легше і безпечніше капризувати, ослухоуючись Москви. Тим більше, що сама Москва все ще мовчить. Отож, оцінюючи роль Щербицького, доречно й пригадати прислів'я, що лихо не без добра.

ВІДРОДЖЕННЯ ГІДНОСТІ

— Доводиться зустрічати у газетах, а частіше чути у приватних розмовах: досить говорити про минуле. Справа не лише у тому, що є свідомі адвокати сталінізму, але у поширеному уявленні, що загальна ревізія руху нашої країни — взагалі небезпечний процес.

Чим, на ваш погляд, можна пояснити це небажання розставлятися із звичними міфологемами?

— Я пам'ятаю першу хвилю оновлення, зв'язану із десталінізацією, розпочатою ХХ з'їздом КПРС. Я був тоді молодий поет. Пригадую, як я і мої друзі беззастережно прийняли це руйнування кумирів культу. Як з радістю і водночас з болем відмовлялися від важких стереотипів. На новому витку історії ми знову відкриваємо жажливі подробиці періоду культу особи, значно категоричніше, сміливіше говоримо про геноцид проти країни, проти партії, проти людини загалом.

Дехто зараз говорить вже про межу викриття, побоюється, що повна правда про ті часи обернеться шкодою нашої спільній справі. Дехто вважає, що критика Сталіна і його оточення, викриття аномалій у керівництві економікою, сільським господарством, культурою підірве підвалини нашого ладу. Я бачу в цих застереженнях реальну небезпеку для перебудови, тому що їх авторами є або люди, причетні до зловживань і репресій, або ті, які відчувають, що перебудова посягає на їхні особисті блага, їхній суспільний комфорт, або ж заскнілі ретрогради, які взагалі не бажають прогресу, новизни, без якої не може розвиватися жодне суспільство. Як бачимо, недоброзичливе ставлення до процесу оновлення обумовлено різними психологічними і моральними причинами. Та, зрештою, є спільна риса, що об'єднує усі названі типи, — рівень суспільної культури того чи іншого охоронця застою і адміністративно-вольових методів. Культурний рівень опонентів перебудови — дуже своєрідне питання. Як правило, протистоять змінам люди, яких не назвеш інтелегентами. Це люди, які у своїх демагогічних пасажах переважно користуються методом цитування. Вони, як правило, зазубрили певні догми і формули, але ніколи глибоко не вчитувалися в класиків марксизму-ленінізму, не досягнули премудростей філософії, історії, здебільшого дуже обмежені у своїх

Передрукованою зі скороченням, зберігаючи правопис оригіналу, бесіду кореспондента С. Васильєва з поетом Романом Лубківським, надруковану в газеті *Культура і життя*, ч. 45, 6 листопада 1988. — Ред.

естетичних запитав. Такі ландскнехти застою і творять своєрідну колону, яка всіма силами намагається чіплятися за старе. Підтасовує факти, домагається створення певної політичної аберації, коли бажане в історії і сьогоденні видається за дійсне.

Треба сказати, що серед таких людей є не тільки благодюшні пенсіонери, а й досить ще активні, сказати б, керівники старого типу. Особливо багато їх у середній і низовій ланках керівництва. Вони й досі легко послуговуються універсальним методом "тащить и не пущать". Їхній адміністративний раж доходить до абсурду, а суперпильність владна творити чудеса. Такі "кадри, які вирішують все" ще донедавна рекрутувалися з найвідсталіших елементів — лише б анкета була в порядку. Я б міг порівняти такі кадри із лісосплавом, який спускають у верхів'ях ріки і який, поринаючи на дно, заважає судноплавству, господарюванню та й саму річку замулює. Подібні мокляки найчастіше залягають на затишних посадах. Здавалося б, нікому не заважають, з усім згодні. Але завжди свою помірковану примітивну думку намагаються видати за глас народу. Це від них надходять тривожні сигнали про "шкідливість демократії, гласності", які нібито потрібні лише "лібералам-інтелігентам", про "необхідність залізного порядку" і "сильної руки". І коли ми говоримо про міфи, звичні уявлення, треба усвідомлювати, хто є їх автором і кому вигідно їх плекати і розраховувати на їх тривалість.

— Але врахуємо як інтерпретуються ці застереження на рівні масової свідомості. Люди героїчно будували нове життя і раптом дізнаються про кричущі помилки та злочини бувших керманічів.

— Вірно сказано, що багато у країні зроблено всупереч казенним догмам. Ми не можемо відмовитися від цінностей, створених суспільством, усього того, що, зрештою, дало можливість розпочати нинішні перетворення. І якраз мені здається, те, що ми прийшли до тверезого, спокійного, врівноваженого погляду на свої проблеми і труднощі, — це теж наше завоювання. Вистраждане, але завоювання.

— Чи не перебільшуємо ми небезпеку, що виходить від недоброзичливців змін?

— Ні. Поки в нас існує певна соціальна інертність, що плекалася десятиліттями, поки діє принцип "моя хата скраю", поки панує своєрідне політичне споживацтво, ми не повинні залишатися байдужими. Нам до кінця потрібно довести процес десталінізації. Не тільки вказати на помилки і злочини, але й назвати винних в організації штучного голоду 1932-1933 років, варварських репресій. Не тільки у верхніх ешелонах деспотичного режиму, але й тих, хто ретельно виконував криваві інструкції у глибинці.

Невідворотність цього процесу я бачу в послідовному формуванні високої культури міжнаціональних відносин...

СЛОВО І НАРОД

Борис Харчук

Нещасна, неправдива людина, що добровільно й легко зрікається рідної мови; шаслива, праведна людина, що в радості й горі будує слово своєї землі. Нещасні, прокляті батько й мати, що сплоджують перевертнів; шасливий, непереможний народ, що породжує своїх захисників і оборонців.

"Ну, що б, здавалося, слова... — чуємо з малих літ тихе запитання довіри, здобує з найбільших глибин. — Слова та голос — більш нічого! А серце б'ється-ожива, як їх почує!.. — і спрямоване в саму душу зав'язаного світу, як сакраменто: — Знать, од бога і голос той, і ті слова ідуть меж люди!.."

У відповідь — кредо: "Вогонь в одежі слова", — твердо, як з-під ковальського молота.

І як руків'я наскрізьсичного меча, поєднання довіри й кредо: "Слово, моя ти єдина зброе, ми не повинні загинуть обое!"

Ця інтерпретація, як втілення українського народного духу в слові наших найбільших поетів, мислителів, революціонерів, так і непоборного вияву становлення національної самосвідомості — її буття і творення.

В головах слова стоїть свідомість, у головах свідомості стоїть слово. Вони з купелі крові, що пульсує в грудях і заливає мозок.

Слово не значок, не символ — це вогонь, а перефразовуючи вже відоме: сорочка духу народу.

Вона досконало-вишукана й коштовно-прекрасна — невтомно шита з покоління в покоління і турботливо передавана з роду в рід для найвишого, повного довершення, що йому не буде кінця.

Вона вся з гомону полів, лісів і морів отчої землі, мережана сходом і заходом сонця, гаптована сяйвом місяця, зірок і переткана калиною, барвінком і вишневим цвітом — кожна її ниточка вимочена в Дунаї, криницях і струмках людської звитяги. Вона з голосу тура, мисливських сурем, скрипу дерев'яного рала, крику погонича, стогону вола в борозні, рокоту комбайна — вся з колосся, осмаленого війнами і торкнутого "мирною" радіацією. Вона з блиску козацької шаблі і весла невольницького човна, що чалить у бурях на тихі води — вся з шляхетного лицарства, що йому нішо найстрашніші муки й торттури. Вона, як напнуті паруси волі, зіткані з останнього поклику воїнів і борців повстань, революції, битв за волю, честь і незалежність — вся змочена удовиною

Передрук з журналу *Прапор*, ч. 10, 1988. Зберігаємо правопис оригіналу. — Ред.

сльозою, повита дівочою тугою на ясирних та окупантських торгах і просолена зойками голодного конання. Вона з полум'я очей, відчайдушної усмішки, рішучого вихору з-під каблука — вся спрямована в стрімкий лет, щоб наша доля нас не цуралась. Вона з першого радісного шебету немовлят і тяжких похоронних плачів — вся з весен і морозу, так часто палена спекою, бита градом і дощем, але завжди повна осіннього досягання. Вона з потаємного шепоту і зітхань закоханих у станціях метро, під незугарною аркою урбаністики, на ажурних мостах, на простих кладках, звичайних перелазах, у парках і дібровах — уся з хмільного чарзілля, настоящего на серці. Вона із земних глибин і небесних висот — уся з могуті інтелекту й криці моралі. Вона з коліскової молодой матері над первістком — уся з шелесту дерева життя й пізнання зі старого в новий світ. Вона вся з тучі й грому, як з води і роси, — така українська мова. Ніжна й тендітна, а міцніша броньової броні, бо єднає дух і тіло, бо їй в основі — непорочність, цнота й чистота.

Та годі її занедбати, занехаяти, як відбувається самогубство, цілковите знищення — тлін і порох, а насильницьке здирання уподібнюється всеспаленню і попелу.

Українському слову з часів його виникнення ("А ми просо сіяли, сіяли...") й на всіх історичних шляхах доводилося нелегко.

Здобувши в муках і боротьбі громадянство в писемності, воно стражданням, страдництвом, мужністю і радісною відвагою фольклору, літописів, "Слова о полку Ігоревім" б'є дзвонами в пам'ять і гримить громами в сумління живих і ненароджених, пориваючи до своєї слави й безсмертя.

Чому ж величальні дзвони обертаються в подзвін, а благодатний грім у похоронну тугу?

Як і чому могло статися, що виплекана, виспівана народом, гартована в борні за свою самобутність, вирятувана з утисків, заборон і асиміляційного пекла двох кровожерних імперій — російської й австро-угорської, піднята до визвольних революційних кличів і в результаті цього утверджена, як рівна серед рівних усіх мов загальнолюдської культури й поступу, українська мова раптом стає зайвою й непотрібною? Як і чому це відбувається у найбільш освіченому ХХ ст., в час суцільної, обов'язкової грамотності, індустріального продукування книг і періодики, розповсюдження радіо й телебачення?

Ці запитання приковують до стовпа ганьби; шкварчिश на інквізиційному кострищі несправедливості, дим усесвітнього сорому виїдає очі. Де дітися? І ти, ти теж винен, що ці "прокляті" питання з'явилися, як сувора реальність. А від дійсності не відхрещуються.

Наче ж нема ніяких заборон, жодних репресивних заходів: навпаки, закони декларують волю. Як же і чому ж?

Слово, мова — не просто будматеріал, а твоє покликання. Вони — і совість, і правда. Їх нема про будень і про свято. Вони — одні, єдині. Без них не дихнеш. Ти мусиш, ти повинен давати відповідь, як на суді честі.

За нами — немовкна історія. Вона продовжиться, стане і буде на наших кістках — жива й невмируша. Її свідчення невмолимі, як блискавка у найпохмурнішому небі: вона розтинає їх знаками вогню, полум'яно освітлює землю, небо і свідчить: вона — історія.

Спускатися в глибину віків — жити з повного відра здоров'я на горі косі й чумі: криниця історії не замулюється.

Минуле ніколи не заперечує, а завжди підтверджує.

Сила й мудрість сучасників і нащадків — у знанні, в усвідомленні до мозку і кісток вікового твердого досвіду предків, як свого станового хребта, а безсилість і нерозумність у забутті цієї науки.

Зрозуміло, затемнене давнє виєкранує сонячне сучасне — наближує, а не віддаляє від відповіді про зайвість і непотрібність українського слова.

Наша мовна традиція сягає далеких, докняжих часів, а в період держави Київської Русі наше слово сягнуло державного творення: було відкрите не лише для близьких сусідів, а й для найвіддаленіших земель, збагачувалося іншими мовами й збагачувало їх. Його розвитку не могли зашкодити чвари й усобиці, феодальна роздрібненість і навіть багатовікове монгольсько-татарське іго. Гідно подиву, що його не стяла шабля, що його не затоптали в болото кінські копита, що воно не розвіялося у виході навальних орд, а залишилося сіллю землі й народу.

Горіли хроніки, храми і святі книги, а слово вийшло з вогню, як заповіт.

Гнане, принижене й занапашене, воно ніколи не відчувало себе, як у полоні-безвиході. Йому належало ще немало зробити. Воно начеб чекало великої пори. І вона прийшла: велика пора формування нації — XVI і XVII ст.

Все прийшло у досі нечуваний і небачений рух — повсталася освіта, ширилася наука, збагачувалася культура. Народні братства творили, як на тепер, єдиний національний фронт. Слово впізнало еллінську й римську філософію й поетику, систему Коперника: воно стало демократичним і непоборним, як республіка Запорізька Січ, і прекрасне, як козацьке барокко. Цілком природно, що вияв його сили — національної самосвідомості збігається з вибухом визвольних змагань за національну й соціальну справедливість і свободу.

Такий безсторонній очевидець, як знаний історик і мандрівник сірієць Павло Алеппський, що зустрівся з Богданом Хмельницьким, стверджує: освіченість серед "козацького народу" — буденне явище. Він занотував: "Не лише всі козаки, але більшість їх дружин і дочок уміють читати".

Повсюдною потребою стали школи й шпиталі, а не самі церкви. Ними опікувалося громадянство, а не окремі свідомі меценати. Вже не вистачало книг, що просто списувалися: вони не могли задовольнити найширших читацьких мас. Виникають друкарні — видаються не лише духовні твори, а навчальні посібники, наукові трактати, суто літературні й публіцистичні твори. Друкарні існують у Києві, Чернігові, Острозі, Заблудові — в другій половині XVII ст. їх 24 по всій Україні. Зазначимо, що у той же самий час у Московському царстві — дві друкарні.

Свобода слова була невід'ємним правом людини, як право людини на життя. Ця свобода гарантувалася міжнародно, наприклад, у "гадяцьких пактах" читаємо: "Гимназія, колегія, школи и друкарні, сколько ихъ надобно будетъ, безъ препятствія будутъ вольно и свободно науки отпраовати и книги печатати всякіє..."

Українському слову, охрещеному і вогнем у визвольній війні з польським панством, здавалось, не страшні ніякі тернисті шляхи попереду. Якщо Богдан Хмельницький був батьком нації, то її матір'ю була мова.

Друковані на Україні книги проникали через кордон у володіння Московської держави. Тут на них чекало пильне око патріарха і "освященнага собора", що іменували ці книги із-за "литовскага рубежа", з "черкаской земли". Цар Олексій Михайлович у договорі з поляками вимагав, щоб "все те, в которых местностях книги печатаны и их слагатели, також печатники или друкари, смертью казнены и книги собрав сожжены были и впредь чтобы крепкий заказ был безчестных воровских книг никому с наших королевского величества подданных нигде не печатати под страхом смертной казни". Тож твір такого вченого, як Кирила Транквіліона-Ставровецького, його "Учительное евангеліє", що вже не раз виходив друком на Україні й потрапив у Московську землю, було наказано "собрати и на пожарех сжечь" як за зміст, так і за "слог его еретический". Такі випадки повторювались неодноразово. Партіарші розпорядження й ухвали соборів інкримінують українським авторам "примрачнає реченія", а тому вводяться офіційні посібники з правилами "о произношеніі російських букв", і нарешті з'являється імператорський указ Петра I в 1720 р., де узаконюється: "Внов книг никаких, кроме церковных прежних изданій, не печатать"... Так розпочинається мартиролог української мови: вона стає мовою закріпаченого плебсу — її слово живе в пісні й думі, у фольклорі взагалі та ще в потаємних звитках "списателів". Видатні досягнення народного генія — літописи Самовидця, Величка, твори Сковороди будуть чекати десятиліття й десятиліття, аж поки відкриються очам здивованих нащадків і стануть відомі в найдалших кінцях світу. Україна ж на довгі

століття перетвориться в країну безпросвітної безграмотності. Роздертий, розшматований народ конатиме в двох тюрмах народів під скіпетром вінценосних імперій — у цих тюрмах конатиме і його мова.

Сам час начеб перестане існувати. І тільки пісня, та й то згодом, саме пісня, що в ній "усе — історія й батьківська могила", з тяжким боєм, з великим сумом розповідатиме, що вже років двісті, потім додасть ще одне століття, як козак ходить понад Дніпром і викликає з води волю, а доля йому відповідає, що сама у в'язниці й під караулом.

І тоді, коли ерудовані ідеологи монархій вже й не збиралися справляти панахиду над українським словом, бо гробокопачі добре потрудилися й до них, раптом залунав живий сміх Енея, світ потрясло: "Реветь та стогне Дніпр широкий..." і з-під каламутних хвиль випливає, щоб уже ніколи не потонути, чарівна "Русалка Дністровая".

Українське слово не просто заявило про своє воскресіння: воно довело на повен голос, що не підвладне ні русифікації, ні полонізації, ні онімечуванню, ні мадяризації, що воно — велике слово великого народу, що воно — неасиміляційне. Не тоне у воді й не горить у вогні. Його життя — це не нудотне нидіння в послуговуванні для домашнього вжитку, а поклик до вічної боротьби — творчості й діяння.

На його гордо піднесену голову посипалися процеси, циркуляри, укази.

1847 рік. Судовий процес над Кирило-Мефодіївським братством, а офіційно: процес "україно-славянистов".

Засуджено й репресовано Тараса Шевченка, Панька Куліша, Миколу Костомарова та багатьох інших. Найреволюційнішому з них Тарасові Шевченку суворо заборонялося "писати и рисовать". Цей процес піддавав колективному осуду, колективним репресіям українську мову як таку.

А результат? "Кобзар" — книга буття народу і безсмертності нації, "Чорна рада" — перший історичний роман нової української літератури й багатотомної історичної праці, без яких не обходилися, не обходяться й не обійдуться майбутні фахівці історичної науки.

1863 р. від 18 липня циркуляр Валуєва. "Давно уже идут споры в нашей печати о возможности существования самостоятельной малороссийской литературы..." — пише міністр внутрішніх справ і, покладаючись на якесь міфічне "большинство малороссиян", категорично стверджує: "Они весьма основательно доказывают, что никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может..." Свою жандармську категоричність він обґрунтовує так: "Наречие их (малороссов), употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши

(час вибуху польського повстання); що общерусский язык так же понятен для малороссов, как и для великороссиян, и даже гораздо понятнее..." А завершується циркуляр, як і варто сподіватися: "Пропуском же книг на малороссийском языке, как духовного содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения, приостановиться". На основі цього циркуляру вироблялися інструкції цензурного комітету, який вводив його постулати в практику.

Відбулося знесення панщини і відбулося повне закріпачення українського слова.

Це закріпачення, власне, його цілковите знищення посилювалося з року в рік інструкціями "особаго совещания" найвищих сановників імперії.

1876 р. Емський указ.

"Государь Император в 18-30-ий день минувшаго мая Высочайше повелеть соизволил:

1) не допускать ввоза в пределы Империи без особаго на то разрешения Главного Управления по делам печати каких бы то ни было книг и брошюр, издаваемых за границей на малорусском наречии;

2) печатание и издание в Империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии воспретить, за исключением лишь:

а) исторических документов и памятников,

б) произведений изящной словесности, но с тем, чтобы при печатании исторических памятников безусловно удерживалось правописание подлинников; в произведениях же изящной словесности не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания и чтобы разрешение на печатание произведений изящной словесности давалось не иначе, как по рассмотрению рукописей в Главном Управлении по делам печати;

3) воспретить также различныя сценическия представления и чтения на малорусском наречии, а равно и печатание на таковом же текстов к музыкальным нотам".

Це був смертельний вирок українській мові: на шибеницю з петлею на шиї було поставлено навіть фольклор — пісенну творчість народу. Скасовувалися і виганялися з ужитку слова: Україна, козак, Запорізька Січ...

XIX ст., означене в поступі людства, як століття революцій, гуманізму, весни людства і народів, виявилось лютою зимою: українська мова замерзла, як у льодовику.

Діялося це тоді, коли на сторожі народу — німих рабів уже стояло слово Тараса Шевченка.

Результат? Ніщо інше, як саме це слово "підперло плечима"

народ. Він не похилився — народ, зведений до тягла, відігнаний від шляхів прогресу, сірома, бидло, за визначенням володарів, загнане зі своїм "наречием" під селянську стріху, як у резервації.

Сила ж тієї сіроми, того бидла — його душа явила свою незборимість перед царем і цісарем зі всією їхньою державницькою сатрапією і всією збройною силою.

Село було й залишається колискою народу й мови.

І закайданена, плюндрована душа народу обізвалася з-під карпатських гір: "Вічний революціонер — дух, що тіло рве до бою!" — Україна заговорила вселюдським кличем.

Запізнілий оптимізм анітрохи не ліпший, ніж передчасний песимізм. Вони в імперії — два чоботи пара, але австро-угорське копило було трухлявіше. Сам природний розвиток цивілізації й культури — боротьба за права народу, за права нації, самосвідомість і певність такої боротьби були згвалтовані й штучно припинені жорстоким мордом на довгі часи.

Від народу приховувалися, як замуrowані в склеп, найвищі вияви його духу, національної свідомості — не лише твори Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, як здобуток і надбання загальнолюдської культури, а романи й повісті Анатолія Свидницького, Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, що роблять честь літературі європеїзму. Стара біда стала традицією.

Хто і як тільки не втікав у чужі мови й культури: їх приймали шанобливо й прихильно, поблажливо й ласкаво поплескуючи по плечу, — "хохлів" і "галіціак".

Всесвітня і в основі своїй землеробська культура, що з незапам'ятних часів прийшла на зміну кочівництву і за багатостолітню свою історію витворила, здавалось, непохитні норми буття й моралі, повсюдно освятивши їх як поганством, так і новітніми релігіями, повільно хилилася до заходу: здійснювалося пророцтво, що новонароджене дитя Фултона й Уатта пожере царів, а престололами тільки закусить. Наставало ХХ ст. — вагітне соціальними потрясіннями, світовими війнами і перетворенням світу, що характеризуватиметься перш за все розваленням імперій, колоній і створенням нових соціальних держав.

Українське слово, що як у льодовику, кволо, але все ж стає на ноги: воно проривається в науку, перш за все історичну, здобуває її, не кажучи про те, що з тріумфом опановує сцену.

З вибухом першої російської революції з'являється демократична українська преса, книгодрукування. Революційне запитання: "Хто ви?..." — стукає у вікна під лівобережну й правобережну стріху.

Перша світова війна: на українське слово чіпляється цензурний намордник. Українці — солдати російської армії стріляють в українців — солдатів австро-угорської й одержують за це однакові березові хрести.

На запитання: "Хто ви?" здеморалізовані люди відповідають: "Ми — тугейші".

Вдаряє друга, третя революційні хвилі — розпалюється громадянщина, інтервенції. Українське слово вмивається кров'ю на фронтах, що перетинають серця і землю. Хто як хоче, так його обзиває, навіть контрреволюційним, збройно заперечуючи йому право на життя, й глумливо плює в обличчя.

І цей же час це скривавлене слово заявляє: "Чуєш, сурми заграли!" і "Вдарив революціонер — захитався світ!" Воно входить у стіни першої Академії наук, з'являється в академічних університетських аудиторіях... Жовтнева революція проголошує його рівноправним, вільним і декретує йому всебічний розвиток.

Мучив голод, єдину душу перетинав Збруч, dokonувала розруха, але сповз льодовик, і перед українською мовою відкрилося заповітне — сім'я вільна, нова.

Всією своєю могутньою силою, що її не могло переїсти ніяке самодержавство ("...духом, що тіло рве до бою"), і в усякій своїй непорочній красі, що її не могли затьмарити ніякі супостати ("Ой, ти, дівчино зарученая..."), українська мова твердо і владно підіймається на розвалинах старого. Її хода революційна і прекрасна. Всі сфери творення й діяння — відкриті. Розпочинається українізація. Українізуються освіта й культура, економіка й техніка, господарство й адміністрація — українське слово ставало державним.

Українізацію здійснювало покоління, що здійснювало й соціалістичну революцію.

Це було відродження. Воно тривало недовго, завершилося самогубством Миколи Хвильового, Миколи Скрипника і масовим винищенням.

Почалася сталінщина: революція, диктатура пролетаріату оберталася диктатурою культу особи. Морозів без зазимків не буває. Культ виростав не на піску: він мав глибоке історичне коріння абсолютиської деспотії, прикривався реконструкцією відсталості, забитої країни, галасливо обгрунтовувався теорією посилення й загострення класової боротьби з кожним новим кроком перемоги соціалізму. Все стало масове — індустріалізація, колективізація, культурна революція і як цілком законне, як історично неминуче, навіть як природне — масовий голод, масові процеси, масові розстріли і масові заслання "ворогів" народу.

Судили колгоспника й робітника, наркома й вахтера, академіка й асенізатора. Будь-хто піддавався остракізмові. Потенціально кожен у першу-ліпшу мить міг стати ворогом народу. Над усіма навис смертельний страх — реальна кара за вигадані й інкриміновані гріхи. Чаклунство і відомство культу перевершило фанатизм середньовічного мракобісся.

Привиди страху, як найсильніші, найотруйливіші й найруйнівніші

хімікати фабрики безперервної класової боротьби, угноїли організм людини й організм суспільства.

Інтелектуальність і мораль, етику й естетику було зведено до тваринного й нижче тваринного: син клепає на батька і за те оголошується революціонером; жінка зрікалася чоловіка, чоловік жінки, діти їх, брат сестри... Душа, добро, честь, совість, милосердя — усе, на що спромоглася людина у віковичній довготерпеливості, виборюючи людяність, вироджувалося у пекельну жорстокість, замасну оманливими привабливими гаслами всесвітньої ушасливленості. Все, що не впрягалось в хомут вірності культу, знищувалося. Особистість нічого не важила: незамінимих Гомера, Гете, Гоголя не було. Колектив знеособився, і не окремих людей — трудящі маси перетворено в худобину, що з усіх ніг бігла до корита, чатуючи своє місце у прив'язі, — поставлені на строк пастухи завжди могли відігнати.

Культ звільняв людину від моралі — від відданості своєму родові й народові.

Ніщо інше, як саме повсюдний, смертельний страх, що проник у кров, у кістки, в інстинкт — зберегтися, вижити, поєднаний з демагогією його авторів, як справедливістю й істиною в останній інстанції, вилився в ентузіазм мас.

Все робилося швидкими темпами: вимирали мільйони, і засвічувався Дніпрогес, без суду й слідства здійснювалися вироки, і зводилися велетні... Міста, заводи, магістралі, сини й дочки називалися іменем культу. Соціальні біди, неправда, переслідування виганяються за кордон, а тут "від молдаванина до фіна на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує..."

Українське слово вимирало з голоду і будувало, воно плакало за засудженими і сміялося з радості творення. Ніхто не добачав, як воно вимирало, і не дочував, як воно плакало: трупи ховалися без домовин, а сльози лилися в темних кутках.

Зате всі бачать і чують, як воно аж заходиться від сміху й радості, — це стає повсякденною турботою преси, радіо, публіцистики й художньої літератури.

Соціальна й національна нерівність і, як їх найпоширеніший вияв, неписьменність — ліквідовані. Українській мові, чи тільки їй одній, дозволяється, ставиться в обов'язок, де б вона тільки не звучала: на полі, на заводі, в школі, театрі, кіно — радіти, пишатися й звеличувати. З неї потихеньку, але пильно вилучуються слова, звороти, скасовується літера, з науковою ерудицією обгрунтовується спорідненість і наближення — прогресивна уніфікація, що неухильно дотримується від букваря й до академвидання.

"Вдарив революціонер — захитався світ!" виливається в "Ой, Сталіне рідний, тобою радієм: візьми ж моє серце у серце своє!" Виливається широко й голосно, начеб в унісон пісенній національній

традиції, де закоханий просить кохану взяти його серце, а віддати йому своє; поет прямує далі — йому анічоґісінько не треба навзаєм, він колінно, через "Ой" благає взяти його серце просто так, з великої вдячності й відданості, а самому блюзнірськи жити без серця.

Друковане слово — основа освіти, науки, культури, книга, що її спалювалося, конфіскувалося, заборонялося і за що боролосся століттями, перетворюється в засіб ширення неправди й нищої вірнопідданості.

На догоду сталінщині препаруються історія й біоголія, фізика й мовознавство — усна й друкована пропаганда поставлена на звеличення вождя й учителя, його доктрин для обдурення й оглупіння народу й народів.

Добровільна, запопадлива, полохлива самоцензура боязко кладе на редакційний стіл таке вилушене й заслинене слово, що офіційній цензурі й робити вже нічого, але вона все одно його довилушує. Слово як під пресом, а кричить, що вільне!

Весь смисл у навпаки: кричати, про що не болять, про що болять, мовчати.

Паралізувався проблиск думки й волі: слово втрачало первинність своїх значень і, як у гамарнях, кувалося "великих слов велику силу" — бляшані деренчливі квіти зла: фальш, облуда, зневіра.

І все ж загальноріштований провес розпаду колоніалізму не міг поминути України: віками шматовані її землі й мова возз'єднувалися.

В цю пору сталінщина на короткий час увійшла у змову з гітлерівським фашизмом: вороги раптом солідаризувалися. Вони вимуштровувалися у тотожних казармах тоталітаризму, у них була однакова мета — заволодіти світом, правда, під різними, цілком протилежними гаслами: марксистсько-інтернаціоналістичним "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!" й соціал-націоналістичним "Дойчланд, Дойчланд юбер аллес!" Народи, а український особливо, дорого заплатили за цю змову.

Перша половина ХХ ст. поставила перед українським словом такі випробування й такі муки, що їх не знало ніяке інше слово. Покликане до життя українізацією й відразу ж нищене, воно, крім того, мусило зазнати і польської дефензиви, і мадярської безпеки, і румунської сигуранци, і концтаборів, і концернів смерті різних влад і систем — так відбувалося становлення національної свідомості: українська мова героїчно билась на фронтах, у підпіллі й партизанських загонах за своє існування. Вся планета землею, водою і повітрям повстала проти фашизму — проти нього стало й українське слово. Народ опинився між молотом і ковадлом. Люди, рятуючись, хилилися й хиталися в різні боки, а слово не хилилося, не хиталося, а стояло прямо й чесно.

Людинолюбство здолало людиноненависництво. Це була перемога добра над злом. Але вона й трохи не підточила сталінщини, навпаки, сталінщина скористалася героїзмом, жертовністю й самовідданістю народів різних континентів і рас, різного світогляду й національностей. Вона піднеслася, вивищилась і переросла у світову систему — настав апогей її міці й сили. Відразу ж, у той же час під грім переможних салютів траєкторія цього апогею схилилася донизу. А що воно саме так, підтверджувала й підтвердить історія.

Українське слово, витверезене війною: "Я єсть народ, якого правди сила ніким звойована ще не була!" — знову відступає назад, щоб славити "генералісимуса миру й життя".

Любити Україну і її мову — смертельний гріх. Нові тотальні репресії — звинувачення цілих народів у пособництві з гітлерівським фашизмом, що вони опинилися під фашистською окупацією, а українців західних земель — у кривавій бандерівщині, і їх масове виселення, поголовне насильницьке переселення з українських корінних земель лемків і звинувачення найталановитіших радянських письменників ні в чому іншому, як у проклятому українському буржуазному націоналізмі, заганає українську мову в прокрустове ложе вже випробуваного довосення. Воно співає осанну, а ясить реквієм. Безсиле й анемічне, ледве продовжує животіти в сільському побуті й витісняється в місті. З'являється російсько-український словник, що фіксує калькування. Сам вождь і учитель вдається в мовознавчі теоретизування й мало не визначає, якій мові й скільки літ ще жити. Це було останнє вчення сталінщини — сталінщина силкувалася взяти бодай теоретичний реванш за схиляння свого апогею: вона так і не змогла в жодній із країн народної демократії уніфікувати, зросійщити чи нав'язати бодай двомовність у науці, техніці, економіці, армії — головному й визначальному підґрунті духовного.

Сила української мови була в селі — у селі її безсилля. Це сила тоді, коли міста бавваніли, як острівці серед моря сіл. Чехи, наприклад, тим і врятувалися від онімечування, що море народної чеської мови затопило онімечувані міста.

Українське слово спіткало інше. Індустрія поклала кінець землеробській культурі, а створення атомної бомби і ядерної енергії покликало до життя нову культуру, яку диктувало й диктує місто.

Колгоспне безпаспортне село з порожнім трудоднем являло таке дантівське пекло, що батьки нічого іншого не хотіли своїм дітям, як за всяку ціну випхнути їх із нього. Міста росли, ростуть і будуть рости, вимагаючи живої людської сили. Усе, що в селі освіченіше, мобільніше й рухливіше, кидається в місто здобувати місце під сонцем. А міста здавен у своїй переважній більшості зрусифіковані. До того ж в українські міста хлинула така ж

безпаспортна й знедолена російська людність. Її стало повно і в Середній Азії, і на Кавказі — скрізь, де прилаштуватися легше, ніж дома. Ця російська людність, ще вчора уполіуджена, нині стає владною ногою і за законом братерства й рівності вимагає своїх шкіл, преси, видавництв, театрів, радіо й телебачення. Колись, і то, безперечно, ще відкриється, як санкціювалося й планово організовувалося не лише зміцнення кадрами, а й переселення народів, і кому це було вигідно? Чому багатомільйонні українці в Казахстані й не лише там, що не мають ні своїх шкіл, ні преси, ні видавництва, ні театрів, ні радіо, ні телебачення, виступають у ролі музикантів на чужому весіллі — зняряддям русифікації?

Смерть Сталіна не стала смертю сталінщини. ХХ протикультурський з'їзд партії відкрив очі на протизаконні, безпідставні репресії. Він реабілітував мільйони людей, діячів науки й культури, їхні твори, але не реабілітував одвічний потяг народів до збереження своїх мов, рідного слова, як своєї незнищенності. Навпаки, спадкоємці Сталіна всіляко силкувалися затерти ухвали з'їзду і на всі заставки розпиналися про прогресивність асиміляції.

У такій ситуації було перевидано словник української мови Б. Грінченка, і всім стало ясно — багатство української мови звернене не в сучасне, не в майбутнє, а в забуте минуле.

На руку русифікації діють два об'єктивні фактори: перший — економічний, що характеризується єдиним народно-господарським комплексом, і другий — психологічний. Першому, що вимагає колосальної, гігантської напруги для забезпечення сили радянської наддержави на противагу наддержаві США, що поділили світ на Схід і Захід, які стали лоб до лоба на останній межі вселенської атомної катастрофи, байдуже не лише до української мови, а до всіх мов союзних республік і малих народів. Другий — ренегатський, обумовлений і підпертий першим. Він поріддзя сталінщини.

Сталінщина понад усе дбає про демонтаж свідомості й сумління. Серце виймається з людських грудей і замість нього вмонтовується полум'яний мотор, що під тиском жорстокості працює на замісниках, аж до їх протилежностей — розум у безум, свобода в рабство, любов у байдужість, і спрацьовує: розчленоване сумління виробляє облудливу фальш. Здійснюється радіація совісті. Бажане видається за дійсне, ілюзія за правду. Декларується безкласовість, народна однорідність. Людині втовкмачується, що вона "проходить как хозяин необъятной...", а людина не відчуває себе господарем ні на вулиці, ні на підприємстві, ні в хаті. Кастова номенклатурність надає людині освіту, роботу, житло і за одне невинне слово одним розчерком пера може це відібрати. Діють сила, волонтаризм. Життя кожного й усіх згори й донизу зводиться до шматка насущника: всі тремтять за завтрашній день, а найпривілейованіші тремтять найбільше. У шаленій гонитві за

мнине благополуччя нічого святого нема: ні традицій, ні розуміння добра й зла, ні добропорядності. Що вчора здавалося істиною, те нині проклинається. Відкинувши всі заборони й табу, людина живе нижньою своєю половиною: її дії диктують не серце й розум, а кендюх. Щоденно, щомиті коле очі люта кастова номенклатурна градація, що забезпечує їй подібним привілейовану розкіш і безкарність. Чесно досягти цього неможливо. Людині все байдуже — засліплена і знервована, вона пнеться з усіх ніг, щоб досягнути до прилавка забезпеченості. Найперше це можна досягти за принципом "мой адрес не дом и не улица", тобто відреченням од рідної мови.

Обидва фактори, що їх можна назвати зовнішнім і внутрішнім, без особливих заборон і обмежень, проголошуючи нечуваний розквіт, створили таку реальність, яка начеб добровільно унеможливила українську мову в науці, техніці, економіці — скрізь і всюди панівні галузі нав'язують панівну мову. Українська, по-обивательськи, стала неперестижна. У школі її віддано на волю батьків і учнів: іноземна — обов'язкова, а своя, як хто хоче. А хто ж захоче, якщо наука, техніка, економіка й підступи до них — середня спеціальна й вища освіта, як єдине придане дітям, патент на насущник, зросійшені? Українська мова залишається мовою селяків, двірників-плебеїв та ще диваків-письменників, що їх ніхто не читає. Її не чути ні на вулиці, ні в установах, ні в кіно...

Сталінщина, як могла, утверджувала геноцид духовності. Цей геноцид, як найбільший свій злочин перед людиною, вона всіляко просовувала в усі доступні їй межі. Як тільки Угорщина, Чехословаччина, Польща не хотіли миритися із сталінщиною, а їх придушувано, українській мові після кожного такого придушення доводилося ще важче. Її страхали жупелем укрбуржнацу. Вона упосліджувалась. Її значення зводилось до нуля.

Геноцид духовності, як рак своїми метастазами, пронизав перш за все усну й писемну пропаганду, художню творчість — освіта й культура стали бездуховними.

Геноцид входив глибше, проникав в економіку, народне господарство, в людську душу і охопив людину на всіх напрямках її діяльності. Соціальна несправедливість різко окреслила два полюси — багатство і бідність. Одні живуть наперед, як при комунізмі, а другим комунізм обіцяють через 15, 20 років, поки ж вони мусять задовольнятися розвинутим, реальним та з іншими прекрасними епітетами соціалізмом. Багатих і бідних полонило споживацтво. Свідомість і самосвідомість, що живляться сумлінням, як у летаргійному сні, бо самого сумління не стало. Свободу сумління розчавлено.

Людина перестала думати. За неї мислять інші. В бездуховності байдужі Чорнобиль, екологічні катастрофи, а рідна мова й поготів.

Рабство і бездуховість знищили залізний Рим — байдужа праця й геноцид духовості довели до того, що радянське суспільство споживає більше, ніж виробляє. Воно самоз'їдається. Споживають більше, звичайно, не ті, хто виробляє, не робітники, не колгоспники, а ті, хто розподіляє, — адміністративно-бюрократичний і військовий комплекси.

Міць наддержави захиталася. Обидва комплекси вивишилися над народами багатонаціональної держави. Озброєність до зубів, ядерна війна стали безглуздими: вони — смерть людства.

Задзвонив дзвін сполоху.

Вихід один — свобода: воля людині й народам.

Проголошено нове мислення й перебудову. Щоб їх здійснити, треба позбутися сталінщини й розбудити духовність.

Слово — проводир народу.

Це було істиною тисячоліття, тепер і завжди. І ніхто нею так не користався і так не зловживав, як прадавні завойовники. Грабіжницьке: "Хліба й води!" — неприкрите гасло підкорення й підбиття, освячене узурпаторськими законами найвигаданіших податків, — рекрутське, подушне, подимне, за вікно, за вола, за дорогу, за вишню ще не означає цілковитого пригноблення й пригнічення. Допоки в народу залишається його мова — його серце, "воно знову оживає і сміється знову": народ внутрішньо не підкорений, вільний і здатний на боротьбу. Перемога над ним ще не перемога: нелюдські утиски зроджують протест, бунт і перманентні повстання.

Завойовникам завжди мало хліба і м'яса, молока й меду, вовни й шкіри, яєць і пир'я, трави і дерев, вугілля і руди — минушого й набутого: вони посягають на вічне — на дух народу, на його слово.

Здійснюється це як грубою силою, так і витонченим, підступним яничарством.

Результат? Він один і той же: приручення, уяничарення народу й народів, привласнення їх розуму й рук.

Скинути з плечей і віддати останню сорочку — ще залишитися живим, а скинути сорочку духу — віддати свою душу, самознищитись.

Зазіхання на чуже слово, на чужу мову йде в парі з ошуканством, шкурництвом і чорною неправдою, а тому неминуче ошуканство, шкурництво і чорна неправда вражають слово і мову експансії.

Україна проголошена суверенною республікою, на ділі ж усе робилося, щоб це стало фікцією, щоб фікцією став і сам народ. Сталінщині це виявилось не під силу.

Чи може бути суверенна держава без державної мови?

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ «КУЛЬТУРА І ЖИТТЯ»

З цікавістю прочитала я у Вашій газеті про пляни відновлення та гідного відзначення місць, пов'язаних з Тарасом Шевченком.

У серпні 1988 р., з групою туристів з Америки, я мала змогу побувати на землі Великого Кобзаря, включно з Каневом — святим місцем для всіх українців. І хоча ми були душевно піднесені, мусимо признатися, що багато дечого, що ми побачили у Каневі, спричинило нам біль. Їхати з Києва до Канева — це немов відбувати кількогадинну прощу. І тому таке розчарування, коли там впадали в очі більші чи менші недоліки.

Найважливіше те, що перед самою могилою нема цитати в українській мові, з Шевченкової поетичної спадщини, себто нема прикладу того, що зробило поета великим. Є тільки уривок зі щоденника. Так, Шевченко писав щоденник, але не тому люди з різних сторін земної кулі їдуть скласти йому поклін. Правда, казав нам провідник, що на плиті на самому верху могили є чотири рядки з "Заповіту", але їх не видно, бо вони увесь час прикриті квітами, що їх приносять відвідувачі. Чи не пора саме у ювілейний рік на Шевченковій могилі замінити існуючий текст про Фультона і Ватта* і викарбувати на видному місці слова з *Кобзаря*?

Турбувало нас і дещо інше, хоч це вже менш важливі справи: жахливо знищений звукозапис "Заповіту", що його чути через голосник, відсутність у кіосках гарних поштових карток з Канева, інформацій про місто та про старинний собор, відсутність різних видань Шевченкових творів та творів про нього. А для відвідувачів треба ж мати й видання чужими мовами, бо люди приїжджають з різних сторін світу. Перед сходами на Тарасову гору здалися б також більш видні написи українською та іншими мовами.

Віriamo, що 1989 року Канів буде більш гідно вшановувати пам'ять нашого Великого Кобзаря.

Лариса М. Л. Онишкевич доктор літературознавства.

---

* Текст на пам'ятнику: "Великий Фультон! И великий Уатт! Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени пожрет кнуты, престолы и кордоны, а дипломатами и помешиками только закусит... То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на всей нашей планете ваше колоссальное гениальное дитя. Мое пророчество несомненно". Переклад тексту: "Великий Фултоне! І великий Ватте! Ваше молоде дитя, що росте не днями, а годинами, незабаром пожере канчуки, престолы й кордони, а дипломатами і поміщиками тільки закусить... Те, що почали у Франції енциклопедисти, те довершить на всій плянеті ваше колосальне геніальне дитя. Моя пророцтво безсумнівне".

Про авторів

Василь Барка — визначний поет і прозаїк. Живе у США.

Леонід Рудницький — професор славістики і германістики Ля Саль університету (Філядельфія, США), знавець української літератури, автор багатьох праць та довідок в американських енциклопедіях про українську літературу.

Петро Карманський (1878-1956) — поет, член групи "Молода муза", автор кількох збірок поезій та перекладів з італійської літератури.

Марко Павлишин — професор української літератури в університеті Монаш в Австралії. Дослідник і автор наукових праць про українських письменників XIX і XX сторіччя.

Іван Чирко — викладач китайської мови у військових закладах та в Київському університеті. Перекладач з китайської, японської та англійської мов. Живе в Україні.

Казуо Накаї — професор політичних наук університету Акіта в Японії, спеціаліст з української історії, автор книжки *Радянська політика до національностей: Україна 1917-1945 рр.* (Токіо, 1988).

Василь Барладяну — мистецтвознавець, викладач Одеського університету. Від 1977 до 1983 р. був репресований. Автор оповідань та поезій молдавською, російською та українською мовами. Живе в Одесі.

Валеріян Ревуцький — театрознавець і театральний критик, закінчив Московський театральний інститут і Торонтський університет. Професор-емерит університету Британської Колумбії у Ванкувері. Автор книжок *П'ять великих акторів* (1955) і *Нескорені березільці* (1985). Постійний співпрацівник *Сучасності*.

Ярослав Падох — адвокат, автор праць з історії українського права. Голова Наукового Товариства імени Шевченка в Америці.

Олександр Воронин — знавець історії Української Православної Церкви. Працює в "Голосі Америки".

Богдан Чайківський — економіст, співпрацівник *Прологу*.

Дарія Лебедь — колишня учасниця українського революційного підпілля, в'язень польських тюрем і німецького концтабору в Равенсбрюк.

Олекса Круча — незалежний український журналіст.

Борис Харчук — письменник і журналіст, остання повість *Материнська любов* появилася 1972 р.

Щоб дані про авторів були якнайбільш комплектні, ласкаво просимо кожного шановного автора подавати редакції разом із статтями також стислі точні дані про себе. — *Редакція*.

**УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1989 РІК:**

	<i>ОДНО ЧИСЛО:</i>	<i>РІЧНО:</i>
<i>Німеччина:</i>	8 DM	80 DM
<i>Великобританія:</i>	2 фунти	20 фунтів
<i>Канада:</i>	5 кан. дол.	50 кан. дол.
<i>всі інші країни:</i>	4 ам. дол.	40 ам. дол.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i> Mr. D. H. PYROHIW 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Ізраїль:</i> Mr. G. SHAKHNOVICH Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i> Dr. M. WASYLYK Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>Канада:</i> Sučasnist / Mr. Y. Chumak 16 Rivercrest Road Toronto, Ont. M6S 4H3
<i>Велико- британія:</i> Sučasnist / Mr. T. Kuzio 78 В Kensington Park Rd. London W11 2PL	<i>США:</i> Sučasnist / Mr. Y. Smyk 744 Broad St., Suite 1115-1116 Newark, NJ 07102-3892
	<i>Швейцарія:</i> Dr. Roman PROKOP Muristrasse 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на:

Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для вplat: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457
Postcheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

В. Домонтович

ПРОЗА. Три томи

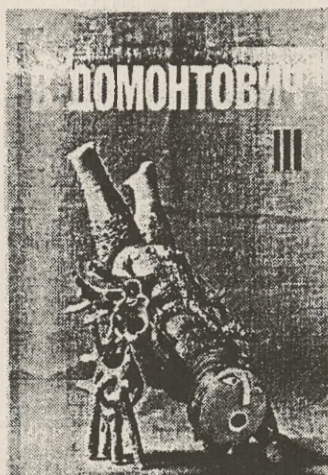
Редакція й супровідна стаття Юрія Шевельова. **ТОМ ТРЕТІЙ**

1988, 558 стор. Примітки Ю. Шевельова; тверда оправа, суперобкладинка Ярослави Геруляк; безкислотний папір.

ISBN 3-89278-010-2 (т. 3) Ціна: 30 ам. дол.

ISBN 3-89278-011-0 (т. 1, 2, 3) Разом: 75 ам. дол. (т. 1 в продажі, т. 2 в друці).

ТОМ ТРЕТІЙ нашого найновішого видання містить 28 оповідань і нарисів Віктора Петрова, частина яких з'являється друком вперше. У книжці є також твори, які були вміщені в різних публікаціях (1933, 1942-1949) під псевдонімами «В. Домонтович», «В. П.», «В. Плят», «Віктор Бер». Усе нове з творчості автора пішло в друк з рукописів, які зберігаються в архіві Петрова в Українській Академії Наук у США (Нью-Йорк).

о. Іван Гриньох

ВВЕДЕННЯ ДО ТВОРІВ

Кард. Йосифа, Верховного Архиєпископа

1988, 205 стор. ISBN 3-89278-012-9 Ціна: 10 ам. дол.

З нагоди 1000-ліття Хрищення Руси-України пускаємо в світ збірку статтів Патріяршого архимандрита о. І. Гриньоха, якими автор вводить читача в «Твори» Блаженнішого Йосифа (Рим, 1968, 1969, 1970, 1971).

«УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК»

ГРОМАДСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНО-ХОУДОЖНІЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 7-й (серпень 1987). Київ—Львів; «Пам'яті Василя Стуса»

Редколегія: *І. Гель, М. Горинь, П. Скочок, В. Чорновіл* (відповід. редактор)

1988, 102 стор. ISBN 3-89278-006-4 Ціна: 4 ам. дол.

Передрук сьомого числа відновленого в Україні незалежного журналу.

Замовлення на видання В-ва «Сучасність» висилати на адреси:

В Європі:

SUČASNIST

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

У всіх інших країнах:

Sučasnist / Mr. Y. Smyk

744 Broad St., Suite 1115-1116

Newark, NJ 07102-3892